

ORD & SAG 34

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2014 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Efterårsbillede fra Uni Parken, Jesper Rais, AU Kommunikation
Trykt i 800 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-13, 21-24 og 34-52 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3, 14-20, 25-33 samt 53-60.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Torben Arboe: Solringen – en forløber for lommeuret	4
Vi vil ikke ... DØ! – om Jysk Ordbogs spørgelister	14
Kirsten Lyshøj: Lune jyder	19
Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug: At få vuggen	21
Ord & Sag – et kig i spejlet	25
Hans Detlev Andresen: Æ Mærken i Læk	27
Spørg ”Skautrup”	29
Viggo Sørensen: Klyne og tørv – et stykke kulturhistorie og sporene heraf i jysk dialekt	34
Torben Arboe: Nyt dialektforum: Foreningen Thybomål	53
Torben Arboe: Udgivelse på cd af St.St. Blicher: E Bindstouw	54
Afprøv dit jysk!	60

Året, der gik – beretning fra center og ordbog

Same procedure as last year? – Same procedure as every year, James!

Mange mennesker ville betakke sig for at arbejde ved et langtidsprojekt som Jysk Ordbog: det samme år ud og år ind! Helt anderledes med holdet, der ses i bunden af næste side. For os er det en oplevelse dag for dag at bane os vej gennem de umådelige mængder af data, der gennem nu 80 år er indsamlet til ordbogen. Et spændende, ofte overraskende, somme tider rørende eller humoristisk stof. Data, som – når de bliver ordnet og redigeret – vil give vores læsere indblik i almindelige jydere livsvilkår i 1700-1800-tallet (dengang vores bedsteforældre og deres bedsteforældre levede), og som vil give fagfolk – historikere af mange arter – en ide om, hvad de ved selvsyn kan uddybe via ordbogens samlinger.

Det var så med de positive briller på! Anderledes trist er det med stadig gentagelse, når den ene fond efter den anden beklager ikke at kunne støtte den aldeles nødvendige fornyelse af Jysk Ordbogs redaktions- og publiceringsudstyr. Her sidder vi i nøjagtig samme situation som sidste år og året før – så den læser, der ikke straks er med, kan blot slå op i de seneste to beretninger. Et lyspunkt er det, at vort institut – som fuldt ud anerkender ordbogens værdi – nu mere aktivt vil forsøge at skaffe ekstern medfinansiering af ordbogsarbejdet. I den nuværende økonomiske situation er forskningens pres på fondsmidler større end nogensinde, så vi har virkelig brug for støtte fra de højere universitetsinstanser.

Så må vi bare håbe, at der også inden længe bliver taget fat på at løse rekrutteringen til Jysk Ordbog. Et langtidsprojekt som dette strækker sig jo over flere redaktør-generationer (tænk blot på den svenske nationalordbog 1893–2017). Det er vigtigt at få ny redaktører knyttet til Jysk Ordbog, mens vi gamle stadig kan give vore erfaringer og staldtips videre – også dem, der aldrig blev skrevet ned. Hvor stimulerende det er med unge mennesker i vores faglige miljø, fik vi at mærke, da vi i tre uger havde besøg af ph.d.-studerende Christoph Winter fra universitetet i Kiel.

Vi må fremover sørge for at holde redaktionstempoet oppe på forrige års niveau (se beretningen 2013); men det betyder, at der må spares arbejdskraft i andre sammenhænge. Vi har fx besluttet at standse udsendelsen af ny spørgelister – og dermed sætte punktum for et 65-årigt (umådelig vellykket) projekt. Læs mere om projektets historie på s. 14.

De nedlagte spørgelister betyder bestemt ikke, at vi lukker os af overfor omverdenen. Men efterhånden som størsteparten af det gamle særjyske ordforråd er afløst af rigsmåsgloser, høster vi bedst de sidste rester på en mindre systematisk måde, ved at vore gode kontakter spontant meddeler os, hvad de til enhver tid kommer i tanke om. En af ordbogens ældste meddelere har således sendt os oplysningerne om markedet i Læk s. 27 f. Og på det sidste har vi fået adskillige oplysninger fra folk, som faktisk henvendte sig til os med spørgsmål om jyskheder, de har hørt eller husker. Eksempler herpå ses s. 29 f.

Redaktører forgår, Jysk Ordbog består! Med denne overbevisning ønsker vi vore læsere, kolleger og foresatte en rigtig god jul og et godt nytår. Jeg håber, I synes om det Ord & Sag, vi har sammensat i år – dels faglige artikler (inspireret af årets redaktionsarbejde), dels tilbageblik på ordbogens historie, dels endelig mere underholdende præsentationer af det jyske sprog og brugen af det.

Viggo Sørensen
december 2014

Holdet – fra venstre: Inger Schoonderbeek Hansen, Torben Arboe, Ove Rasmussen, Nina Keller Grøftehaug, Viggo Sørensen, Ingeborg Christensen, Kirsten Lyshøj og Inge Friis. Niels Hald var på ferie, da billedet blev taget.

Torben Arboe:

Solringen – en forløber for lommeuret

Ordet *solring* har flere betydninger, hvoraf den mest kendte i nutiden antagelig er 'ring om solen', 'halo'. Men tidligere har ordet også betegnet en 'metalring til at måle solhøjden', og det er dette redskab, vi skal se nærmere på her. Baggrunden er, at jeg under redaktion af substantivet *klokke* til Jysk Ordbog stødte på adskillige oplysninger om, hvordan man kunne vurdere tidspunktet på dagen, også når man *ikke* havde ur til rådighed.

1.

Tilbage i slutningen af 1800-tallet havde mange drenge til opgave at passe får og kvæg på marker, enge, heder mv. i kortere eller længere afstand fra gårdene; dertil hørte bl.a., at de sørgede for at drive dyrene hjem i rette tid om aftenen. Drengene havde ikke ur; men fra Vendsyssel nævnes, at

vi hyrredrenge kunne nogenlunde se, hvor længe der var til aften ved at tage solhøjden med fingrene, eller med en solring (Espegaard.II:161).

Solhøjden kunne drengene måle med rimelig sikkerhed uden brug af hjælpemidler, som det fremgår af flg. beskrivelse fra Midtvestjylland:

Var det nær Aften, strakte man en Arm ud og maalte, hvor mange Haandbredder Solen endnu manglede i at naa Jorden, thi lige saa mange *Stå·nd* (Timer) var der til Aften, hver Finger svarede til en *Kueter* (Kvarter). (Hansen (1941):65).

Også forfatteren Jakob Knudsen har beskrevet denne måde at beregne tiden på hos drengene: ”Han har ofte intet Ur i Lommen, men tager Solhøjden ved Hjælp af sine fem Fingre med en forbavsende Nøjagtighed, især ud paa Eftermiddagen, naar Solen ikke er for langt fra Himmelranden” (Knudsen (1939):67f.). Her drejer det sig om en herregårds røgterdreng, som har mange andre opgaver end at passe dyrene på marken, men som ifølge forfatteren nærmest instinktivt kan sætte ind ”sikkert og nøjagtigt, netop til rette Tid ... nu her, nu der paa sit udstrakte Arbejds-Revier den lange Sommerdag igennem” (s. 68). Man kunne altså langt hen klare sig med en indbygget tidsforfølelse og brug af omtrentlig solhøjde; men man ønskede alligevel nøjagtigere tidsangivelse, hvis der var mulighed for det, fx med en solring.

2.

I Vendsyssel-ordbogen beskrives en *solring* som en ”messingring der hos drenge gjorde det ud for ur”; den målte 2-3 tommer (dvs. 5-8 cm) i diameter. Beskrivelsen fortsætter:

i den side, der vendtes mod solen, var der en lang spalte, der dækkedes af en skyder med et lille hul i, gennem hvilket sollyset faldt ind og ramte en inddeling på den anden side, så man kunne aflæse solens højde over horisonten og deraf udregne, hvad klokken var; skyderen skulle indstilles efter, hvilken måned man var i (Espegaard.IV:27).

Ud fra denne forklaring kan man nok få en ide om princippet i solringens tidsangivelser; men man skal vist kende genstanden nærmere for at forstå detaljerne i dens virkemåde. Samme problem med præcision og udførlighed i en ordbogsdefinition af ringen ses i Feilbergs jyske ordbog:

solring (=) en lille messingring, hvorpå en bevægelig skyder; i skyderen atter et lille, fint hul, der kan indstilles efter de forskellige måneder; solstrålen gennem hullet viser så inde i ringen klokkeslættet; alm. brugt af børn (Feilberg.III:461).

Formentlig har beskrivelsen her været tilstrækkeligt oplysende i samtiden, begyndelsen af 1900-tallet, hvor læseren måske kendte til solringe eller havde hørt om dem. Men som en nutidslæser står man her med i hvert fald to spørgsmål: 1) hvordan ser den nævnte 'skyder' ud? 2) hvordan indstiller man skyderen, hhv. "det lille, fine hul i skyderen", efter den aktuelle måned? Det forklares bedst ud fra fig. 1.

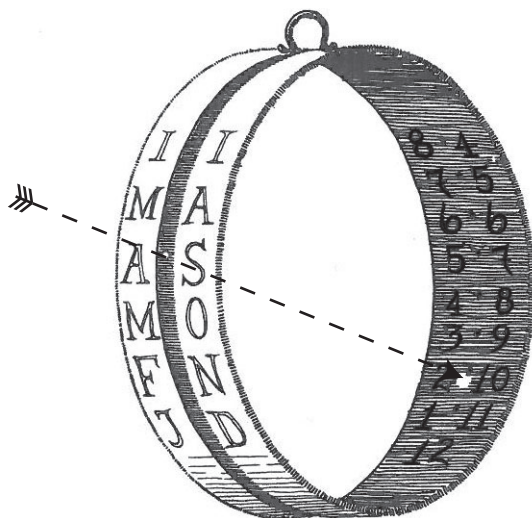

Fig. 1. Solring, ca. 10 cm i diameter. Tegnet af J.P. Junggreen Have. Jf. Lampe (1978):149, tilsvarende i Lampe (1979):150, 225. – Dette er en meget stor solring; de fleste havde en diameter på kun 4-5 cm, jf. afsnit 3.

Illustrationen af en solring i fig. 1 viser, at der er tale om en bred ring, delt af en 'skygge' i midten og med 6 bogstaver på hver ringhalvdel på ydersiden, desuden to rækker tal på ringens modstående inderside. Bogstaverne markerer de enkelte måneder, nemlig i venstre halvdel af ringen nedefra: J for januar op til I for juni, i højre ringhalvdel tilsvarende oppefra: I for juli ned til D for december. Skyggen mellem de to ringhalvdele viser sig at være den nævnte skyder, der har form af en forskydelig ring; den dækker den lange spalte, der omtales

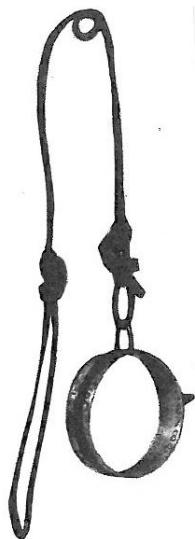

Fig. 3. Solring (af messing) i lædersnøre. Hansen (1941):65.

Fig. 3 viser, at solringen kunne bæres og anvendes i en lædersnøre, fastgjort til en krog eller øsken på ringen. Knoppen på ringens højre side sidder formentlig på den forskydelige ring, så man let kan indstille hullet til solstrålen efter månedsbogstavet. Solringen var nem at bruge og nærmest uundværlig for mange børn og andre uden ur.

3.

I en optegnelse fra 1940 beskriver en mand fra Vendsyssel sin reaktion, da han som dreng i sidste del af 1800-tallet fik en *Suelring* foræret: "Jeg var ellevild af Glæde, fordi jeg nu kunde se – saa omtrent – hvad Klokken var, at sige: hvis det var Solskin". Ingen tvivl om betydningsfuldheden her. Ringene var dengang ved at blive almindelige, i hvert fald i Midtøstjylland:

I "gamle Dage" – altsaa for 70-75 Aar siden – hørte der til en Hyrdedrengs Udstyr, hvor tarveligt det end kunne være: en Lommekniv, en god Pisk og – om muligt – en Solring ... som det (dog) ikke var hver Drengs Evne at anskaffe sig (Sørensen 1949:67f.).

De vandt også frem i Vestjylland: "adskillige Drengte havde en *Suelring*' ... Disse Solringe kunde man købe paa Egnens Markeder" (Hansen 1941:65f.), bl.a. på "Lu-nd Marked" (dvs. Lund ved Herning). Da en dreng på ca. 10 år første gang skulle i tjeneste som hyrde på en gård, var afskeden med hjemmet svær: "de smaa Søskende tilbyder ham hver sit af det bedste, de ejer, deriblandt en "Solring", som han skal have med for at kunne passe paa Klokken" (Feilberg 1889:317).

Også andre end hyrdedrenge brugte solringe, i Vendsyssel fx landsbybørn, der i fritiden "stak ud i Heden til Blaabær og Revling ... Nu og da trak vi vor Solring op af Lommen og saa efter, hvor

Skyggen¹ faldt, og naar den stod paa tre, var det Tid at se til dem derhjemme” (dvs. på tide at komme hjem; Nielsen 1948:8). I skolen kunne børnene ligeledes have behov for måling af tiden, fx var der omkring år 1900 i Frøs herred (nord for Kongeåen) ikke ur i klassen, og ingen af børnene havde ur; men nogle af drengene havde en solring, og en af dem havde lavet en slags solur ved diskret at afmærke skyggen fra vinduessprosserne i solskin på sin bordplade. Det kunne der være behov for, idet tiden ellers blot blev bestemt af lærerens lommeur ”og hans sindsstemning” (Petersen 1982:37f.).

Ud over at vise tiden i dagens løb kunne en solring bruges til indstilling af en endnu enklere tidsmåler, nemlig en slags solur. En hyrdedreng på Djursland lavede ”et urværk ... af 12 pinde, sat i kreds og forestillende de 12 tal; en højere pind i midten kunne ved sin skygge betegne alle dagens timer ... Af en anden dreng lånte jeg en solring for at få mit eget pindeur lavet rigtigt” (Sloth Christensen 1970:58).² Det må have krævet en meget omhyggelig brug af solringen at få de nævnte pinde placeret, så klokkeslættene kunne aflæses rimelig præcist.

Skønt hyrdedrengene til daglig omtrentligt kunne vurdere, ”hvor længe der var til aften” ved brug af solring eller ved at tage solhøjde (jf. afsnit 1), ville de tit gerne have tidspunktet mere præcist angivet: ”når vi så en gammel mand, en daglejer el. husmand komme gående, rendte vi alligevel hen for at spørge om, hvad klokken var” (Espegaard.II.161).³

Solringe var også kendte i det øvrige Danmark, jf. ODS, hvor definitionen lyder: ”lille messingring med en sprække, hvorigennem sollyset falder, benyttet (af drenge) som primitivt ur” (bd. 20 (1941):1381). I en beretning fra Falster nævnes om en dreng, at han

¹ Skyggen er måske fejl for: *Solstraalen*, idet en solring ikke udnytter en skygge, men en solstråle, jf. afsnit 2. Eller der kan være tale om en anden type solring: med en nål, som det nævnes i Norsk Ordbok, jf. afsnit 4.

² Denne type ur kaldes jævnligt *solskive*, fx Sørensen 1949:68.

³ Citatet fortsætter: ”... en gårdmand spurgte vi ikke om klokken, det kunne da aldrig gå an”. Dette giver et indblik i den sociale rangorden sidst i 1800-tallet: hyrdedrenge var oftest husmandsbørn, og de kunne øjensynligt ikke tillade sig at henvende sig direkte til gårdmænd.

ikke behøvede at spørge, hvad klokken var, for ”han havde selv en ’Solring’ af Messing” (Grundtvig (1909):192).

Mange museer over hele landet har eksemplarer af solringe, de fleste af messing eller bronze og med en diameter på 4-5 cm, enkelte (delvis) af andre metaller (kobber, jern) og to i stedet af træ. Dette fremgår af en fortegnelse over de 34 registrerede solringe, der findes på danske museer.⁴ Fx oplyses om en solring på Viborg Museum: ’af messing, diameter 4,7 cm, bredde 1,2 cm’. Odense Bys Museer har bl.a. en solring af bronze, diameter 4,4 cm, højde 1,1 cm, med bemærkningen: ’udvendig sidder et forskydeligt bronzebånd’; dette svarer til den forskydelige ring, der omtales i afsnit 2. Købstadsmuseet Den Gamle By, Aarhus, er i fortegnelsen registreret med 5 solringe; heraf kan de 3 beses i det underjordiske udstillingsrum Kunstkammeret, afdelingen med ure, montren med primitive ure.⁵

4.

Solringe som tidsmålere er eller har været kendt også i landene omkring Danmark. I *Norsk Ordbok* defineres ringen således: ”eit slag solur av 2 rørlege metallringar og ei nål” (bd. 10 (2012):866), altså som bestående af to bevægelige metalringe og *en nål*. Dvs. der er tale om en anden type end de jyske og danske ovenfor; den må udnytte skyggen fra den nævnte nål i stedet for solstrålen gennem hullet i den forskydelige ring i solringene ovenfor. Måske er det denne type, der også har været kendt i Vendsyssel, jf. citatet fra Nielsen (1949) og note 1 i afsnit 3. Oplysningen i *Norsk Ordbok* gælder Nedre Romerike nordøst for Oslo.

Oplysningerne fra Sverige omtaler samme type solring som de jyske/danske ovenfor. Hos Rietz (1867:651) betegnes en solring

⁴ Fortegnelsen venligst stillet til rådighed af museumsinspektør Jens Aage Søndergaard, Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup.

⁵ Venligst oplyst af museumsinspektør Jens Ingvordsen, som også viste vej dertil gennem diverse byggepladsaktiviteter, oktober 2014. Afdelingen er bestemt værd at besøge; blandt de primitive ure ses også fx små, sammenklappelige solure til rejsebrug.

kort som en ”timvisande [= time-visende] ring av metall; solvisare [= solviser]”. I den store svenske ordbog, SAOB, beskrives en solring som ”ett slags solur ... bestående av två ringar (den ena liggande utanpå den andra) som kunde förskjutas mot varandra (etc.)” (bd. XXIX (1985): S 8627).

Nilsson (1934) omtaler solringen som almindelig i slutningen af 1800-tallet: en flad ring af messing eller træ, ”med en lång med kanterna parallell skåra på ena sidan”, dvs. en ’skure’ svarende til den ovenfor nævnte spalte i ringen; på den modsatte side er også her timerne angivet ”i två rader” (= to rækker) på ringens inderside. Dette ses tydeligt på fotoet i fig. 4, som også viser en tilhørende kæde, hvormed ringen kan holdes lodret under aflæsningen af tidspunkter. Solringen kan bestemme tiden med en nøjagtighed på en halv time, ”möjligen något mera”, tilføjes det (s. 99).⁶

Fig. 4. Solring fra Sverige. – I figurteksten anføres, at ”den med hål försedda ringen, som täcker skåran, är borta”, altså at den forskydelige ring, med det lille hul til solstrålen, mangler. (Nilsson (1934):100). (Dette gælder i øvrigt også flere af eksemplarerne på danske museer).

⁶ En kyndig solringeejer kan aflæse tiden med omtrent fem minutters nøjagtighed, anfører Lampe (1979):225.

5.

Også i Tyskland har solringe været kendte; de omtales fx i den slesvig-holstenske ordbog. Ordet for 'sol' er her *Sünn*, og en solring kaldes *Sünnring*; denne defineres kortfattet: "Sonnenuhr einfachster Konstruktion, wie sie namentlich auf dem Lande (besonders bei den Kuhhirten) etwa zwischen 1830 und 1865 in Gebrauch war", dvs. 'solur af enkleste konstruktion, som den navnlig var i brug (især blandt kohyrder) ca. 1830-1865' (Mensing.IV:964). Her var solringe tilsyneladende blevet gængse lidt tidligere i 1800-tallet, end tilfældet var i Jylland/Danmark. I Grimms store tyske ordbog omtales tilsvarende *Sonnenring* som et "früher übliches instrument", dvs. et 'tidligere almindeligt instrument' bestående af "einem kupfernem ringe", dvs. 'en ring af kobber', placeret således på en mindre ring, at sollyset faldt ind igennem et hul deri; her citeres kilder bl.a. fra Tyrol (Grimm (1905):1670f.). Tyskland har formentlig fået solringen længere sydfra:

Solringen kendtes allerede i den romerske kejsertid (31 f.Kr. til 476 e.Kr.), men gik så efterhånden i glemme. Den blev genopdaget i Provence i det sydøstlige Frankrig omkring 1500 og brugtes overalt i Europa til langt op i 1800-årene. (Lampe 1979:225).

Forfatteren bag dette citat har undersøgt brugen af forskellige typer ure gennem tiderne i mange områder af Danmark og berettet herom i adskillige artikler i egnshistoriske årbøger. Citatets oplysninger bør ved lejlighed efterspores nærmere; desværre har jeg ikke haft tid til det i denne sammenhæng.

6.

Solringe er for længst gået af brug, først erstattet af lommeure, senere af armbåndsure etc. Dog oplyses i billedteksten til illustrationen bag fig. 1, at en urmager i Varde så sent som i 1970'erne fremstillede solringe som pyntegenstande: 5-6 cm i diameter, af patineret eller forgyldt messing, prisen tilsvarende højere end på hyrdedrengenes solringe tidligere. "Til gengæld er der ingen reparationsomkostninger på solringen, der ligesom soluret kun tæller de lyse timer" (Lampe 1979:225).

Litteratur:

- Espegaard, Arne (1972-1974): *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV. Hjørring.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København
- Feilberg, H.F. (1889): *Dansk Bondeliv*. (I.) København.
- Grimm, Jacob und Wilhelm (1905): *Deutsches Wörterbuch*. X. Erste Abteilung. Leipzig.
- Grundtvig, Fr. L. (1909): *Livet i Klokkergaarden*. København.
- Hansen, H.P. (1941): *Hyrdeliv paa Heden*. København.
- Knudsen, Jakob (1939): *Den gamle Præst*. 8. oplag (1. udg. 1899). København.
- Lampe, Jens (1978): Bidrag til urmageriets historie i Himmerland og Kjær Herred. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. 67. Aalborg: 145-173.
- Lampe, Jens (1979): Urmageriet i Tønder Amt. *Sønderjysk Månedsskrift*. 55: 145-155, 225.
- Mensing = Mensing, Otto (1927-1935): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. I-V. Neumünster.
- Nielsen, Niels Chr. (1948): *I gammel Daw*. Glückstadt.
- Nilsson, Martin P:n (1934): Folklig tideräkning. Nilsson, Martin P:n (udg.): *Tideräkning*. Nordisk Kultur. XXI. Stockholm/Oslo/København: 95-121.
- Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Iff.. (1966-). Oslo.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. 1-28. (1918-1956). København.
- Petersen, Søren (1982): Barndomserindringer fra Lintrup omkring 1900. *Historisk årbog for Rødding kommune*. Rødding: 21-52.
- Rietz, Johan Ernst (1867): *Svenskt Dialekt-Lexikon*. Malmö (etc).
- SAOB (= Svenska Akademiens Ordbok) = *Ordbok över svenska språket utgiven af Svenska Akademien*. 1ff. (1898-). Lund.
- Sloth Christensen, Bjarne (1970): Bondeliv i 1800-årene. *Århus Stifts Årbøger*. 63. Århus: 40-68.
- Sørensen, M. (1949): Hyrdedrengens Tidsfordriv. *Østjysk Hjemstavn*. 14. Skanderborg: 67-68.

Vi vil ikke ... DØ !

– om Jysk Ordbogs spørgelister

Overskriften lyder som et af tidens hede hits. Og vi kunne godt bruge det som parole i kampen for at sikre Jysk Ordbogs færdiggørelse (jf. beretningen s. 2).

Men sådan er det ikke ment lige hér. DØ er nemlig også navnet (dikteret af den alfabetiske rækkefølge) på den spørgeliste, der skulle være udsendt til vore meddelere samtidig med dette års Ord & Sag. Den er dén DØ, vi ikke vil – altså: har valgt ikke at udsende, og det efter moden overvejelse. Jysk Ordbogs samlinger er i dag så omfattende – og de jyske dialekter så nedslidte – at kun meget få ny oplysninger om ”vores” jysk (i tidsrummet ca. 1700 – 1925) længere vil kunne indsamles via spørgelister. De sidste manglende detaljer vil bedre kunne dækkes ind ved, at vore hidtidige meddelere – og andre interesserede – spontant sender os besked (pr. brev, telefon el. mail), når en gammel glose eller udtryksmåde (som fx har overlevet i familien) dukker op i erindringen.

Hermed afsluttes et langt og succesrigt kapitel i Jysk Ordbogs historie: spørgelisteprojektet. Det blev startet i 1949 af Niels Åge Nielsen med ”Avisspørgelisten” (se nærmere i Ord & Sag 1982 s. 9-10), 11 spørgsmål om dialektale betegnelser, stilet til og bragt i et stort antal af datidens mange lokalaviser i Jylland. Fig. 1 viser, hvordan spørgsmålene og de medfølgende oplysninger om den planlagte Jysk Ordbog fremstod i Aarhus Stiftstidende den 21. april 1949. Som det ses, blev læserne opfordret til at sende skriftlige svar direkte til professor Skautrup. Det skete også i et uventet stort antal – i alle mulige former, fra formelle breve til bagsiden af postkort. Et af svarene er vist i fig. 2. Den geografiske spredning af svarene var også lovende (bortset fra, at Sønderjylland var tyndt repræsenteret), se fig. 3, der tillige viser resultatet af en opfølgning året efter, hvor en stencileret spørgeliste med de samme 11 spørgsmål blev sendt til og

Aarhus-Professor samler paa jydsk Dialekt-Ord

UDSENDER SPØRGELISTER

INSTITUTET for Jydsk Sprog- og Kulturforskning, hvis Leder er Professor P. Skautrup, Aarhus Universitet, har indledet et omfattende Arbejde for at samle de jydsk Dialektord. I den Forbindelse har Institutet udsendt en spørgeliste Nr. 1, hvori man ønsker Oplysning om de jydsk Be-ævnelser for følgende:

1. Hvad kaldtes Gaardens Beboerslænge (Sals, Raaling, Indhus)?
2. Kostalden (Nøs, Kjørres, Kohus, ræhus, Fæhus, Fæstald).
3. Hestestalden (Stald).
4. Pinden i Hønseshus (Rik, Rane, aane, Hjald).
5. Hvad kaldtes Faaret, naar det første Gang har Lam (Gimmer, Ungar, Læmmefaar)?
6. Hvad kaldtes Vædderen (Vædder, Buk, Ronnevædder)?
7. Kastreret Vædder (Bede, Gjældvædder).
8. Hunlam (Aalam, Gimmerlam).
9. Halvkastreret Hest (Klaphingst, rænnik, Halvkod, Urhingst, Halv-3, Hyling, Vrinsker).
10. Andrik (Andrækker, Drage).
11. Hvordan kaldte (lokkede) man a Heste, Føl (Fylle, Løf); Køer (os); Kalve (Kip); Faar (Mække); am, Geder, Svin, Hunde, Katte, illinger, Høns (Putte, Pylle, Tippe); yllinger, Ænder (Rap, Wak, Briks, Bikke, Pille); Gaas?

Dialekt-geografisk Kort

Ordene i Parentes er til Hjælp for eventuelle Meddelere. Man ønsker nøjagtigt oplyst, i hvilket Ordene bliver eller blev

brugt. Meddelelserne bedes notere Fødeaar og -sted, samt hvor længe de har boet i Fødesognet, endelig hvilke Ord der er gamle eller eventuelt gaaet af Brug.

Professoren oplyser, at Materialet skal bruges til Udarbejdelse af dialektgeografiske Kort. Man ved, at de enkelte Ord har meget forskellige Udbredelses-Områder i Jylland, og vil gerne have disse nøje kortlagt. Desuden vil Institutet søge at finde Grunden til Forskellene i Orddannelsen, og endelig skal det sproghistoriske Problem klarlægges: Hvorfra stammer Ordene?

Adressen er Professor P. Skautrup, Aarhus Universitet.

Magi paa

AARHUS TEATERS »det lille te« kalder i Aften for anden Gang i Sæsonen til Premiére og har sat et Stykke med Verdensry paa Plakaten. Stykket, der opføres, er den engelske Forfatter G. K. Chestertons fantastiske Komædie i tre Akter »Magi«, skrevet i 1913 og betegnet som et Mesterstykke fra Forfatterens Haand. Det er et Fantasispil om Miraklets Virkelighed i Virkeligheden. Spørgsmaalet drøftes mellem en Præst, Sigvald Larsen, som Repræsentant for Teologien, en Læge, Karl Stegger,

Fig. 1

modtaget retur fra en række af Peter Skautrups personlige kontakter fra foredrag i amtshistoriske selskaber, folkeuniversitetsforeninger etc.

1655 Tise
Nørreherd.
Viborg amt

Til
fr. professor P. Skautrup, Aarhus.

J. henhold til annonce i Skive Folkeblad skal
jeg gerne være til oplysning med følgende.
Spørgsmaal 1. Gaardens beboelse (for sals mi
must stouhuus) 2. Kostalden (mås). 3. Heststalden
(staald) 4. Tinden i hornstius. (raan).
5. Faarv maer det første gang har lam (gummer)
6. Vædder (uædder eller buk) 7. Kastrer
uædder (bæde). 8. Hunkam (aalam).
9. Halvkastrer hest (klaptingst). 10. Andrik
(Andrik). 11. Hvoraa kaldes man paa heste.
fæl (hup) kæn (bos) kalve (kip) faar, lam
geder (mæ') suin (af) hunde (vouse) kalle
tellinges (mis) alle disse lokkende ualryk bruges
med ordet "belle" foran. Hris (pille) hyllinger
(pylle) ænder (rap eller wak).
Disse ordet bliver brugt i Tise sogn
i Salling. Faldt 7 Dec. 1915. Tise sogn.
og oplyst mig i Sognet siden
for mere 2 aar.

Erbødigt,
Karl O. Simonsen
Tise pr. Jelsberg

Fig. 2

Mange af dem, der besvarede Jysk Ordbogs spørgeliste 1 (som den rigtigt hed), erklærede sig villige til at besvare flere sådanne spørgelister, og hermed var grunden lagt til spørgelisteprojektet. Op gennem 1960'erne accelererede projektet til udsendelse af 3-4 spørgelister årligt (med hver 30-40 spørgsmål), og samtidig var meddelerstaben vokset til omkr. 500, et antal der holdt sig i årtier – hele tiden med udskiftninger, idet ældre meddelere faldt

fra og ny kom til (enten overtalt af de gamle, kapret gennem ny avissspørgelister eller hvervet af Jysk Ordbogs medarbejdere på optegnelses- el. optagelsesrejser). Først i begyndelsen af 1990'erne dæmpedes indsatsen, og der blev efterhånden kun udsendt en enkelt årlig spørgeliste ved juletid.

Projektet med spørgelister fik et formidabelt omfang. 135 regulære spørgelister er det blevet til, desuden 36 regionale lister (fra et eksperiment i slutningen af 80'erne) og 19 særlistes. Dem fra 1960'erne er i snit besvaret af 800-900 meddelere (idet vi ikke blot sendte ny meddelere den seneste spørgeliste, men ofte også vedlagde en eller flere ældre). Alt i alt har vi gennem årene været i kontakt med ca. 3.500 meddelere – hvoraf nogle blot besvarede et par lister, hovedparten en 10-20 stykker, mens et mindre antal holdt ved gennem årtier og efterhånden arbejdede sig gennem hele arsenalet. Et godt eksempel på sidstnævnte er forfatteren til fortællingen på s. 27.

Alle besvarelser ligger nu ordnet i kassetter, der tilsammen fylder 92 meter hyldeplads (ind gennem 3 kontorer). Den samlede informationsmængde skønnes at svare til 2/3 af dén i ordbogens seddelkartotek (med 3,1 mio. sedler), og disse to samlinger af data kompletterer hinanden på fineste vis: Seddelkartoteket rummer excerpter fra arkivmateriale (som rækker tilbage til ca. 1700), fra det historiske kildemateriale i de amtshistoriske samfunds årbøger, fra den omfattende jysksprogede litteratur, og fra dybtgående beskrivelse af de enkelte dialekter (de såkaldte punktundersøgelser), alt sammen punktuelle oplysninger. Spørgelistesamlingen giver derimod et oversigtsbillede over sproglige fænomeners udbredelse i dialekterne (ca. 1870-1940), mht.

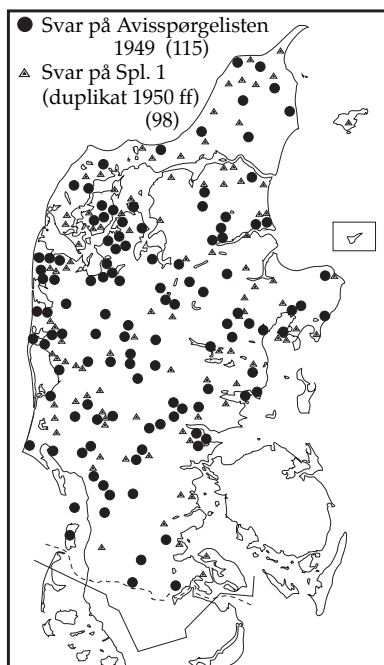

Fig. 3

både glosevalg, udtale, betydning og anvendelse. Tilsammen garanterer de to datasamlinger maksimal information i Jysk Ordbogs artikler.

De mange informationer i spørgelistebesvareelserne ville have været ganske uoverskuelige, hvis ikke Peter Frost Olesen i 1987 havde udviklet et program, der på grundlag af meddelernes oplysninger indtastet i en database tillader udtræk af ønskede delmængder på skitsekort. Forinden havde vi manuelt fremstillet oversigtskort dækkende 22% af materialet (i dettes nuværende omfang), siden er 71% blevet let overskueligt via edb-kortlægningen; kun 7% kan endnu ikke slås op på kladdekort (men her har vi naturligvis prioriteret, så dette materiale skal bruges ret sent i alfabetet).

Jysk Ordbog har altså virkelig meget at takke sine meddelere for, nuværende såvel som tidligere. Der ligger skønsmæssigt 25-30 års arbejde skjult i besvareelserne (og det har vel kostet yderligere 10 hos os først at udforme spørgsmålene og siden administrere de mange besvareelser); men tiden har bestemt ikke været anvendt forgæves. Så når vi nu vi omsider lader spørgelisteprojektet afgå ved døden – i en alder af 65 – kan det roligt betegnes som en smuk død.

Og sådan står de nu – de 92 m besvareelser af Jysk Ordbogs spørgelister ind gennem 3 kontorer.

Kirsten Lyshøj:

Lune jyder

En del af mit arbejde her på centret – når jeg ikke har travlt med at ”servicere” redaktørerne – er at skrive de netop omtalte spørgelister ud, og det er ikke nær så kedeligt, som det lyder! Især de gamle spørgelister kan være ret morsomme at sidde med, for her skete det ofte, at meddelerne – helt af sig selv – skrev små tilføjelser eller endda små historier på bagsiden. I en spørgeliste fra 1967 skrev en meddeler fra Andst ved Ribe:

Der var hjemmeslagteren, der naar han havde gjort de første forberedelser til julegrisen, kom ind til æ fåmejesmelmad med en dram til (den eneste gang vi havde brændevin i huset), fortalte si livshistaarie: ”A æ føj i Gram aa mi kuen i Maltbæk, men saa skuld vi jo no find hveranne – si skjæbne ka en eet undgo, den én ska ha, den ska en ha!”

Det tog hele dagen med slagtningen; først hen mod aften satte han pølseskindene for munden og pustede dem op, inden han satte dem paa maskinen. Vi børn stod rundt om. Hygiejnen tænkte man ikke paa. En nabokone sagde dog ironisk, en gang hun ville koge en kop chokolade, da min mor kom indenfor. ”Her staar, man tager en ren gryde.” Dort-Mari stod med indpakningspapiret med brugsanvisning i haanden. ”A tænkt, en kund godt brug jen en haaed kogt kol i.”

Hendes mand var heller ikke uden lune; han kom hjem fra nogle bekendte og sagde: ”A skuld hels hjem” – ”Tak.” Lidt efter sagde han igen: ”A skuld hels” – ”Tak.” Tredie gang sagde Dort-Mari: ”det har du jo sagt” – ”men di soed, a skuld hels manne gang.”

En anden meddeler fra Giver ved Års skrev – også i 1967 – et rim, som han huskede fra sin barndom:

”Rimet, digtet af ”Talli-Morten” om ”Hosbond-Hans” ca. 1892. Morten var Lejlighedsdaglejer derhjemme i Bakkegaarden. Drikfældig, Fattighuslem, Veteran fra 1864, kunde rime om alt mulig paa staaende Fod. Hans, Forkarl i Bakkegaarden, godmodig, men handlede sine Penge væk, og til sidst ejede han kun en Kok, og den gik han hjem og gav sin Mor. Han døde 1967, 94 Aar gammel”:

”Te Astrup a gor – te Astrup a gor,
a ville kjovt Beder, men saa kjovt a For’.
To Lam a kjovt, der kost kroner atten,
men de va skaæ, di va væn fræ Patten.
Mæ Lam’n vil a byt aa ha mæ en Kal,
saa tror a et den Hannel æ saa gal,
men de er no osse ligevis
for mæ Kaln vil a byt aa ha mæ en Gris.
No tror a, a vil te aa hannel mæ Fjedderkræ,
for hanler a gal, ka a let ren frær.”

På spl. AB spurgte vi: ”Hedder det hjemme ved/til vos eller vort”. Hertil svarer en meddeler med en gammel morsingbo-remse:

Gammel morsingbo-remse

„Hier å dier å hje-m te wass „
søen sejer al(d) de sallingbogress .

„Hæ(r) å dæ(r) å hje-m te wors „
søen sejer al(d) di gñe folk po Mors .

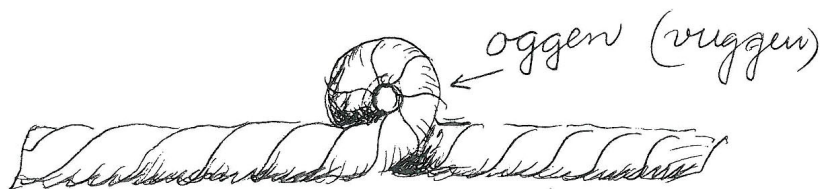
“Hier å dier å hje-m te wass,
søen sejer al(d) de sallingbogress.
Hæ(r) å dæ(r) å hje-m te wors,
søen sejer al(d) di gñe folk po Mors.”

Nina Grøftehaug og Viggo Sørensen:

At få vuggen

Senere fik Gæsterne (ved et barselgilde omkr. 1900) Kager til Kaffen ... (men så) maatte Husmoderen eller Pigen, der skænkede Kaffen op, passe paa, at ingen skulde faa en halvfuld Kop (fordi Kanden var tom). Skete det, saa man sad og ventede, til Pigen igen havde faaet Kanden fyldt i Køkkenet, blev der en vældig Morskab, thi en saadan Slat betød "en Vog" (Vugge), og det var omtrent sikkert, at den paagældende (kone) snart vilde faa Smaafolk i Huset.¹

Et par årtier forinden (1877) publicerede Evald Tang Kristensen et lignende varsel: *Når pigerne vrider tøjet, kappes de om at give hinanden vuggen – vuggen er den kurre på tøjet, der kommer, når det vrides – den, kurren kommer nærmest (fordi pigen i den anden ende vrider hurtigst), får først vuggen (dvs. et barn).²*

”Vugge” på vredet lagen. Tegning af Bent Rolighed (i svar på JO-spl.).

¹ JSMøl.MB.449; scenen udspillede sig i Nustrup sogn i det østlige Sønderjylland.

² Sgr.VIII.144; meddelt fra Sæby i Vendsyssel. Vi har rettet et par trykfejl og forbedret kommateringene. Samme kilde ligger formentlig bag den ulokaliserede omtale af skikken i Krist.JyF.IV.376 og Feilb.BL.I.123 (førstnævnte sted i kapitlet *Om Kjæresteri og Varsler derfor*).

Sådanne situationsbundne drillerier var almindelige i datidens lokalsamfund. Alle kendte den slags ”varsler”, har selv drillet med dem ved given lejlighed, eller har som offer for drilleriet fået røde kinder – vel vidende at det hele er en gang sludder. Ligesom når pigen, hvis hosebånd gik op, måtte dukke sig for beskeden, at *Di Howesbond æ løs, di Kjærest er ætter en anden Tøs*” (= dit hosebånd er løst, (dvs.) din kæreste er (ude) efter en anden tøs).³

Brugen af den slags drillerier var en af mange traditionelle og dermed accepterede måder at more sig på, slå gækken løs (sometider på grænsen til det uartige) – i et miljø, der ellers overordnet var alvorspræget og disciplineret. Senere tiders større accept af forskellighed og individuel udfoldelse har overflødiggjort den slags ritualer. Så vi regnede faktisk ikke med nogen større respons, da vi i 1981 medtog følgende spørgsmål på Jysk Ordbogs spørgeliste (CM 15): *Kendes i deres dialekt udtrykket ”at få vuggen” og hvad betyder det (at få den sidste sjat kaffe på kanden, eller andet)? Var der knyttet overtro til fænomenet?* Vi havde som sagt ikke ventet mange positive svar – men vi blev overrasket!

Hele 34 meddelere, de allerfleste fra det østlige og mellemste Sønderjylland, kendte glimrende udtrykket at *få vuggen*, når kaffen (el. en anden drik) var sluppet op, og man blev spist af med en halv kop. 25 af dem mente også, at der til udtrykket knyttede sig et drilleri om graviditet. Ligeså overraskende kendte 9 andre meddelere, denne gang fra Nord- og Østjylland, drilleriet med at *få vuggen* i forbindelse med vridning af tøj. Yderligere 4 østsønderjyske kilder mente, at den halvtomme kop i stedet varlede en gal svigermor; og én nørrejysk kilde (fra Kolding-egnen) knyttede ikke drilleriet til tøjvridning, men til, at sidste neg blev sat i lade. Jf. nedenstående kort – hvor også ældre bekræftelser på de pågældende udtryk og forestillinger (fra Jysk Ordbogs seddelsamling, bl.a. de ovenfor citerede) er tilføjet med særlig markering (=).⁴

³ Krist.JyF.IV.376.

⁴ Yderligere ca. 10 svar (igen mest fra det østsønderjyske) kunne – med lidt god vilje – tages til indtægt for, at også de pågældende kendte udtrykket at *få vuggen* i betydning af en halvfylt kop (med eller uden varslet i erindring).

Det er i reglen umuligt at eftervise, hvor sådanne talemåder og forestillinger stammer fra. Men kildetætheden i Østsønderjylland kunne godt tyde på, at betegnelsen *vugge* om en kaffeslat er indlånt sydfra – som så meget andet kulturstof. Og faktisk kendes næsten samme udtryk og forestilling fra en nedertysk kilde (i det sydlige Holsten): *wenn man das letzte aus einer Flasche (de Weeg) eingeschenkt bekommt: de Neeg ... bedüdt 'n Weeg* (= når man får skænket det sidste i en flaske, nemlig vuggen, (siges der:) afvisning betyder en vugge, altså snarligt barn i huset).⁵ Nok så overraskende kendes også den nørrejyske kobling af tøjvridning og vugge fra en holstensk kilde (denne gang i det østlige Holsten): *dat giff't 'n Weeg in 't Huus, wenn beim Wringen das Zeug sich in der Mitte zu einem Kranz oder Boge dreht* (= ”det giver en vugge i huset”, (siger man) når tøjet, man vrider, drejer sig til en krans eller bue i midten).⁶ Feilberg har sporet tilsvarende forestillinger i Pommern (et spor, vi dog ikke har forfulgt).⁷

Varslet om en gal svigermor synes derimod at være udviklet på dansk grund, måske under påvirkning fra andre lignende varsler.⁸ Og når varslet om vuggen knyttes til sidste neg (som en kilde fra Koldingegnen havde det), skyldes det formentlig sammenblanding med den hjemlige (og tidligere nævnte) forestilling om, at den pige, der binder det sidste neg, må tage til takke med en gammel ægtemand.⁹

Så meget om vuggen i denne omgang. Hverken Ømålsordbogen eller den svenske og norske nationalordbog har udgivet bogstav V

⁵ Mensing. Wb. V.565.

⁶ Samme kilde som forrige citat.

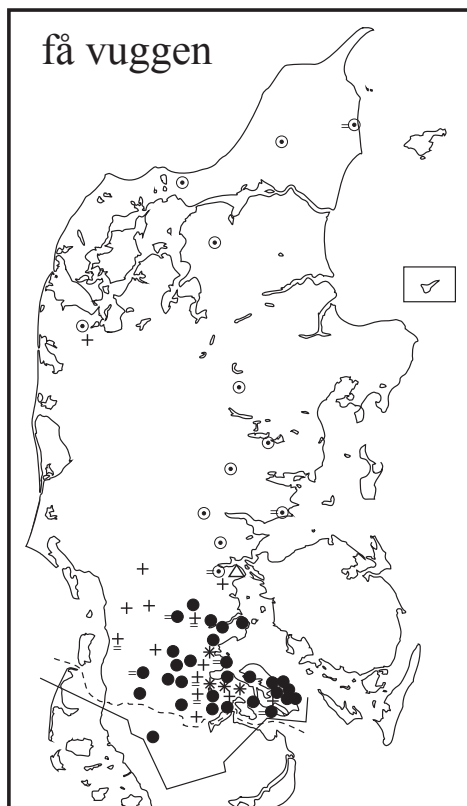
⁷ F.IV.1104.

⁸ Begge forfattere til denne artikel mener at have hørt andre skæmtsomme varsler om en ”gal svigermor”, hvis man gør dette eller hint, men vi husker ikke hvor. Søgning på nettet har kun givet to eksempler på den gale svigermor: (1) <http://www.nakskovlokalkiv.dk/index.php/bryllupper-i-nakskov/varsler-for-aegteskab>: *at skænke i en halvt fyldt kop, el. ikke drikke kaffen helt ud, giver en gal svigermor*. (2) https://hroup.google.com/forum/#!topic/dk.kultur.sprog:et_stykke_væltet_lag_kage_giver_et_stk_sur_svigermor. ordnet.dk har intet relevant stof. Hvorom alt er, synes svigermor-varslerne, i hvert fald i denne form, at være rigssproglige – alene af den grund, at ordet *svigermor* er et sent indlån i jysk dialekt.

⁹ <http://www.jyskordbog.dk/artiklen/gammel-mand-2>.

endnu, så i disse værker har vi ikke kunnet konstatere, om de jyske vugge-drillerier har modsvarigheder i Øst-danmark, Sverige og Norge. Men det skulle ikke undre, for sådanne forestillinger ser ud til at være vandrestof – ganske som vi under redaktionen af Jysk Ordbog har konstateret, at ordsprog og talemåder er det.¹⁰

Og for resten – kender du selv et varsel om vuggen? Eller om den gale svigermor? Så skriv til os – eller mail til: jyskordbog@hum.au.dk

- få sidste sjat kaffe (el. lign.), som varsel om barn (29 belæg)
- * do., som varsel om gal svigermor (4 belæg)
- + do., ÷ varsel (13 belæg)
- ⊙ få kurren på vredet lagen, som varsel om barn (12 belæg)
- △ sætte sidste neg i lade, som varsel om barn (1 belæg)
- = markerer ældre kilde

Litteratur:

I litteraturhenvisninger er anvendt forkortelserne fra www.jyskordbog.dk

¹⁰ Fagfællebedømmer af denne artikel, Asgerd Gudiksen, Afd. for Dialektforskning (KU), har efterfølgende oplyst os om 4 belæg fra Fyn og Østsjælland på *vugge* anvendt om kurre på lagen – og forbundet med varsel om barn.

Ord & Sag

– et kig i spejlet

I efteråret 1981 besluttede Jysk Ordbogs daværende redaktion at gøre noget ved den usynlighed, vi led under – som ordbog og som daværende Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning.

Tidsskriftet Sprog og Kultur, som en i årrække havde været vort ansigt udadtil, var i praksis lukket ned i 1978; trykkeomkostningerne var blevet alt for høje til, at vi fortsat kunne udrede dem via (små) abonnementindtægter og (dalende) fondsmidler. Den endelige redaktion af Jysk Ordbog var så småt begyndt (efter årtiers indsamling og ordning af data samt drøftelse af redaktionsregler). Men der var ingen midler til at publicere det redigerede, så vi kunne vise omverdenen, at projektet rykkede (i det tempo, så stort et projekt nu kan rykke!). Omkostningerne ved at få ordbogen trykt – med datidens teknik – tegnede til at blive nærmest astronomiske og altså endnu mere umulige at skaffe end finansieringen af tidsskriftet.

I denne situation hentede vi inspiration i det populære arkæologiske tidsskrift Skalk, som blev trykt i den ny billigere off-set-teknik. Når vi selv maskinskrev teksterne og klarede layouten (indplacering af illustrationer mv.) – eller fra 1987 klarede det hele i et tekstbehandlingsprogram – kunne offset-trykningen holdes nede på et niveau, der matchede instituttets beskedne budget – også uden at vi behøvede at ty til den administrationstunge opkrævning af betaling fra læserne! Når vi altså bare holdt os til ét årligt nummer à 40-60 sider, uden farvetryk, og i et oplag på 1200-1500 eksemplarer.

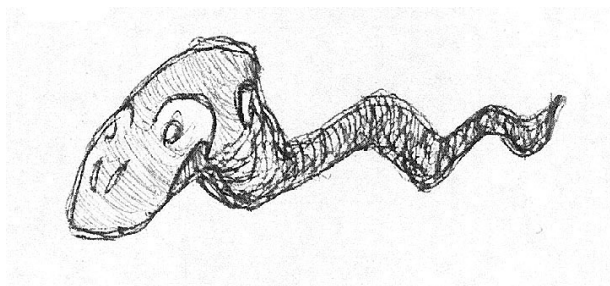
Ord & Sag var født, og det har nu i 34 år gjort fyldest som vort talerør udadtil – til vore meddelere, til vore udenbys fagfæller, til of-fentlighed og presse, til vore foresatte i universitetsregi. I 2000 blev den redigerede del af ordbogen også synlig på www.jyskordbog.dk

og overtog en del af synliggørelsen – indtil den nu i 2014 skranter, knap længere kan opdateres, og har grundlæggende (men også omkostningskrævende) behov for omlægning.

Gennem de 34 år er der i Ord & Sag trykt 1963 sider. Hovedparten heraf (1166 sider) er videnskabeligt anlagte artikler med emner inden for eller i tæt tilknytning til jysk dialektforskning; ikke mindst har ordbogens redaktører her haft mulighed for at belyse saglige og sproglige emner i større sammenhæng, end det kan gøres spredt ud på en række ordbogsartikler. Mere populært anlagt stof er en række karakteristikker af forskellige jyske dialekter (207 sider) samt en række (ofte ret underholdende) dialektfortællinger (181 sider). Til den underholdende (men samtidig informative) afdeling hører videre en lang række spørgsmål om jysk dialekt, vi har modtaget og besvaret bedst muligt (76 sider).

De resterende sider har enten bragt orientering om ordbogsarbejdet og bemanningen hertil (122 sider), rummet faglige artikler af redaktionsteknisk eller leksikografisk karakter (69 sider), eller anmeldt faglitteratur relevant i vor sammenhæng (81 sider).

Vi håber, at vore læsere hen over årene har følt sig både orienteret og underholdt. Mange tidsskrifter har efter en tilsvarende årrække følt sig kaldet til at trykke et register over bragte artikler og behandlede emner. For vort vedkommende slår det vist til med en henvisning til adressen <http://jysk.au.dk/publikationer/oversigt/>, hvor man vil finde indholdsregistre til alle 34 årgange og kan slå op i de vedhæftede pdf-filer af årgangene.

Hans Detlev Andresen, Birkenring 7, Achtrup, Tyskland

*Hans Detlev Andresen er født 1917 i Læk sogn og har boet der altid.
Meddeler til Jysk Ordbog siden 1971.*

Hans Detlev Andresen:

Æ Mærken i Læk

Så vidt æ house, blev Læk føst Mærkensby sidst i 1800. Forinden va æ Mærken i Strychsanj i Melby Sogn, dæ lø we en gammel Hærvej. Da Læk no lø we den gammel Oksevej, som gik wire lich te synne – å 1889 kom æ Jernban fra Flensborg te Nibøl – blev Læk Banstation. Såen blev Læk Mærkensby. Læk Aa løf vesterue ægjimmel æ Marsk ue te Havs.

Æ house, te æ Mauekremærken Faare å Ætterå wa å æ Munde, långs me æ Gae, midt æ gjimmel æ By, hvo Gesjæftsfolk så gav Møv-lehe å æ Plass te a bind æ Kre fast. De gav så dem, dæ boej dæ, Lov te å beteen æ Bynder å Opkøfer med Likøøf, så de gav å en Indtejt. A houser, te min Far å Bedstefar oldti bund dert Kre foran Uemacher Chr. Brodersens Butik, så de wa di sikkert læng jens om, å di snakket kun dansk.

Så vidt jeg husker, blev Læk først markedsby sidst i 1800-tallet. Før var markedet i Strygsand i Medelby sogn, som lå ved en gammel hærvej. Da Læk nu lå ved den gamle oksevej, som fortsatte lige mod syd – og 1889 kom jernbanen fra Flensborg til Nibøl – blev Læk jernbanestation. Sådan blev Læk markedsby. Læk Å løb vestpå igennem marsken ud i Nordsøen.

Jeg husker, at magerkvægmarkedet forår og efterår blev afholdt om mandagen, langs med hovedgaden, midt igennem byen, hvor forretningsdrivende så gav mulighed og plads til at binde kreaturerne fast. Det gav så dem, der boede der, lov til at betjene bønderne og opkøberne med lidkøb, så det gav også en indtægt. Jeg husker, at min far og bedstefar altid bandt deres kreaturer foran urmager Chr. Brodersens butik, så det var de sikkert længe enige om, og de talte kun dansk.

Å æ Mærken blev dæ snakket mye dansk å frisisk, æ Opkøfer fra Eerstej snakket helst plattysk. Jødiske Opkøfere, som mest køjt Hæest, snakket hytysk. Långs med æ hele Gae wa dæ Plas te å binjd

Kre fast, å di haj olj fåt en Skænkelov te å skænk Drikkels.

I en bre Siegae, som å føe hen te æ Kirk, wa Fåemærken, hvo en haj opstilj Hokker te de Fåe å La-m, som jo gik lø-s. Di wa køren me Hæst å Voun. Besynle wa dæ Lamhandel, da di skuld væk fra æ Moe. Å en større Plads for en Kro wa æ Svinmærken.

Dæe kom Bynder med smaa Gris i Kasser køren me Hest å Voun å i æ Kro kund en faa Likøøf. Vjne æ Opkøfer haj køjt nok Kre op, blev di drevn te æ Bangaae å lajt i Vagoner å køe synnerå.

I August vjne dæ wa Høst, wa dæ Hæestmærken, å så wa dæ å Jåmærken me Karrusseler å manne Møvleheer å moe se. Da kom di å synnerfra å køjt Føl, dem a vores Slesvisk Råes.

På markedet blev der talt meget dansk og frisisk; opkøberne fra Ejdersted talte helst plattysk. Jødiske opkøbere, som mest købte heste, talte højtysk. Langs med hele gaden var der plads til at binde kreaturer fast, og de havde alle fået "Schankerlaubnis" (dvs. lov til at udskænke drikkevarer).

I en bred sidegade, som også førte hen til kirken, lå fåremarkedet, hvor man havde opstillet indhegninger til fårene og lammene, som jo gik løse. De var kørende med hestevogn. I særdeleshed var der lammehandel, da lammene skulle væk fra moderen. På en større plads foran en kro lå grisemarkedet. Der kom bønder med små grise i kasser kørende med hestevogn, og i kroen kunne man få lidkøb. Når opkøberne havde opkøbt nok kreaturer, blev de drevet til banegården og læsset i godsvogne og kørt sydpå.

I august, når der var høst, blev der holdt hestemarked, og så var der også "Jahrmarked" (mikkelsmarked, i slutningen af september) med karruseller og mange muligheder for at more sig. Da kom de også sydfra og købte føl, dem af vores slesvigske race.

Spørg ”Skautrup”

Gennem årene har vi på Jysk Ordbog fået rigtig mange spørgsmål om jyske ord, talemåder etc. – efter web-ordbogens fødsel selvfølgelig mest om de dele af ordforrådet, der endnu ikke dækkes af det publicerede.

De allerfleste spørgsmål drejer sig om betydningen af ord og udtryk (gerne kombineret med en interesse i, hvilken rolle de pågældende genstande eller fænomener spillede i tidligere tider). Væsentlig færre har spurgt ind til udtalen, endsige bøjningen, af jyske ord (og da mest, når det kunne hjælpe til identifikation af ordet). Men rigtig mange spørgsmål har også drejet sig om ordenes etymologi (altså hvor jyderne har dem fra: er de gammelnordiske, eller er de indlånt sydfra?).

Vi har besvaret de mange spørgsmål efter bedste evne – og fortsætter meget gerne denne sproglige service! Vi har også undervejs lært af det, så vi i dag vægter og serverer artiklernes hovedafdelinger (udtale og bøjning; etymologi; betydning og brug) anderledes og mere brugervenligt, end vi havde tænkt det, da drøftelsen om redaktionsregler startede i 1970'erne. Vi håber hermed, at ordbogen fremstår knap så ”lærd”, men mere praktisk orienteret.

Lad os her – som vanligt – give eksempler på spørgsmål, vi har modtaget i årets løb, og hvor svarene førte os videre omkring end først ventet:

Franske indlån?

Spørgsmål:

Jeg spekulerer stadig over visse udtryk fra min barndom, hvor jeg ofte var på lange ferier hos mine bedsteforældre på Mors.

Min bedstemor kaldte mig en *flannerør*’, men først som voksen gik det op for mig, hvad hun mente: at jeg var en *flaneur*. Når jeg husker mig selv som barn, var det vist en meget rammende karakteristik. Min mor har dog fortalt, at *flåni* var et mere udbredt ord om det samme.

En *pullehøn*’ ligger jo lige til højrebenet, hvis man kan lidt fransk.

Kan det tænkes, at disse franske gloser stammer fra den periode i 1770erne, hvor Det Delmenhorstske Geworbene Infanterieregiment havde domicil i Nykøbing? Blandt de hvervede soldater var adskillige franskmænd, og min bedstefar nedstammer faktisk fra en af dem.

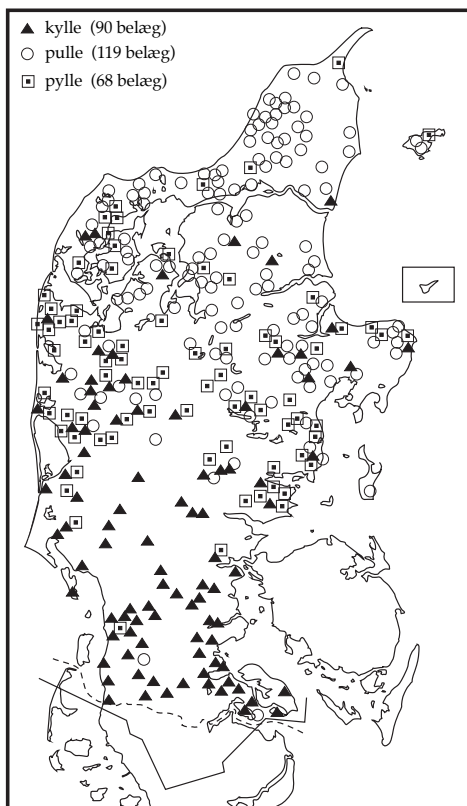
Svar:

Jyderne har indlånt mange ord sydfra, mest fra plattysk, men også fra fransk (via plattysk eller ad andre veje). De to nævnte ord er dog næppe af fransk herkomst (men kan selvfølgelig tænkes styrket ved den franske familiekontakt).

Den sammenhæng, der vist faktisk består mellem *flannerør*’ og *flanør* skyldes snarere verbal eksport den modsatte vej: if. ordbogen ”Le Petit Robert” (Paris 1970) har det franske nationalsprog nemlig (så sent som omkr. 1800, og sikkert i behov for den rette romantiske glose) lånt verbet *flâner* (= drive omkring; med afledningen *flâneur*) fra dialekten i Normandiet; hér vides ordet brugt tilbage omkring 1600, og det menes at gå tilbage til et (i vikingetiden?) indlånt skandinavisk *flana* (med samme betydning). Men det er just det samme *flane*, som også kendes i jysk (oftest dog med forstærkende endelse: *flanre*, *flannie*) – også bl.a. med betydningen ”daske omkring, strejfe om” (rigtignok bedømt mindre romantisk end i 1800-tallets Paris). En person, der opfører sig sådan, er på jysk *flanrevorn* og kan kaldes

en *flanrerøv* (el. lign. fx et *flanre-øre*, hvad bedstemor åbenbart har sagt) – ligesom en flyvsk, letsindig kvinde hedder en *flåni* (sådan som spørgerens mor huskede).

Hvad angår *pullehøne* (kælenavn for en høne, især i barnesprog), så er forleddet næppe det franske poule, men snarere hentet fra råbet, hvormed man (og især børn) kalder på høns (og kyllinger): *pulle!*, *pulle pulle!* el. lign., hvorefter ordet naturligvis også kan bruges som substantiv: min lille *pulle(høne)* etc. I Jylland bruges kaldeordet *pulle!* dog stort set kun i den nordlige del, mens børn i Syd- og Sønderjylland mest har råbt: *kylle!* – og man i Midtjylland har været tilbøjelige til at mikse de to råb til *pylle!* (se kort). Denne

geografiske fordeling taler afgjort imod, at kaldeordet (og dermed *pulle-* i *pullehøne*) skulle være indlånt sydfra (og i sidste instans være fransk). Alle de behandlede ord kendes også i svensk, og den svenske nationalordbog, som er kendt for sine gode etymologier, er enig i ovennævnte forklaring: *pulle(höne)* er dannet til kaldeordet *pull!* (som siges at være et lydefterlignende ord, velsagtens som efterligning af hønens kaglen); det tilføjes, at "ordets anvendelse i visse tilfælde (fx som kælenavn for en ung kvinde) kan være fremmet af en tilsvarende brug af fransk *poule*".

En kåremager

Spørgsmål:

Kan I hjælpe? I Brande var der en mand ved navn Søren Kåremager. Nu har han oven i købet fået en vej opkaldt efter sig. Men hvad er en *kåremager*? Jeg har altid troet, det var en kurvemager, udtalt på jysk, men fandt på et tidspunkt ud af, at det var det ikke. Men hvad er det så? Hvad er *kåre*, og hvad laver en kåremager?

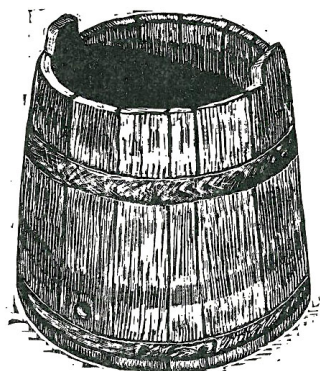
Svar:

En kurvemager er det ganske rigtigt ikke. For en kurv hedder på jysk en *kor're* (med kort o og stød på r), og som forled i en sammensætning bliver det til *korre-* (med kort o, bare uden stød), hvorimod skrivemåden *Kåremager* tydeligt nok gengiver en udtale med langt å! Forleddet må derfor være et jysk ord, der ligner *kurv*, men bare har langt å. Og så er ordet *kar* det bedste bud, for det hedder i nord- og vestjysk *kå'r* (med langt å og stød), som forled *kå-r-* (med langt å, bare uden stød). En af Søren Kåremagers forfædre, som fremstillede kar, har (formentlig i 1700-tallet) fået tilnavnet karmager (*kå-rmager*); det har hængt ved som kaldenavn til børnene og er (vel tidligt i 1800-tallet) blevet til et regulært familienavn (fremmet af regeringens ønsker om faste familienavne, og helst nogle, der adskilte sig fra de mange Hansen, Larsen etc). Når en præst uden rod i det jyske siden skulle notere navnet i kirkebogen (ved fødsel, konfirmation, giftermål, dødsfald, etc.), kan det let efter rigssprogets stavemåde være blevet til *Kaaremager*.

Spørgsmålet er så bare, hvad det var for en slags kar, Søren Kåremagers forfader fremstillede. Her på Jysk Ordbog tænkte vi i første omgang på de gryder, jydepotter og andre genstande af brændt ler, som man i 1700-1800-tallet fremstillede store mængder af i de gamle Ringkøbing og Ribe amter, i mindre omfang også på Viborgkanten og i Vendsyssel – som ”hjemmeindustri”. Se Andreas G. Jensen: Jydepotten, vort Lands ældste Haandværk (1924). Med dette i tankerne skulle Søren Kåremagers forfader altså have været en af datidens mange pottemagere.

Der er bare den hage ved forklaringen, at vi i Jysk Ordbogs samlinger ikke har et eneste eksempel på denne professionsbetegnelse. Det hedder undtagelsesløst *pottemager*, selvom vedkommendes varer ofte kaldes *karmon* el. *karwon* (hvor efterleddet er et gammelt ord for "varer, gods"). Hvorfor har man så ikke kaldt pottemageren en *karmager*? Sandsynligvis fordi dét ord i forvejen var optaget til betegnelse for en anden profession: den at fremstille kar i en anden betydning, nemlig trækar, baljer etc. – altså som betegnelse for, hvad man siden med et plattysk ord har kaldt en bødker. Vor nationalordbog ODS har nemlig *karmager* med i dén betydning, ganske vist som et ord, der allerede uddøde tidligt i 1700-tallet (vel netop udkonkurreret af *bødker*).

Søren Kåremagers forfader har altså snarest været bødker. Og han har dermed slet ingen forbindelse haft til de *pottemænd*, som kørte rundt og opkøbte pottewarer en gros for at videresælge dem ofte langt borte (i Øst- og Sønderjylland, sågar på Øerne). De blev i øvrigt tit kaldt *karmænd*, for i dette tilfælde var der ingen etableret professionsbetegnelse med tilknytning til trækarrene, der blokerede for betegnelsen.

(1)

(2)

Tag ikke fejl. (1) er et *kar*, (2) et stykke *karwon*.

Begge tegninger er fra Ole Højrup: *Landbokvinden*, 1966.

Viggo Sørensen:

Klyne og tørv

– et stykke kulturhistorie og sporene heraf i jysk dialekt

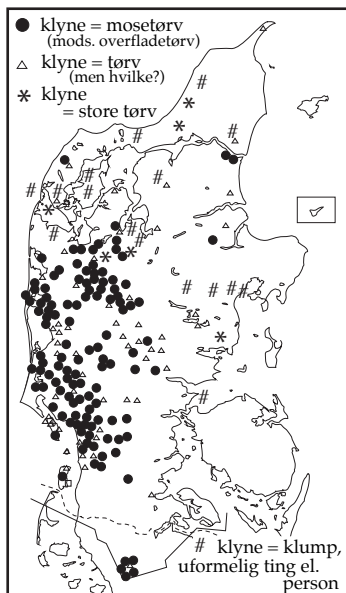
1. Mosetørv og overfladetørv

Vestjyder brugte tidligere to helt forskellige betegnelser for tørv, alt efter om de var gravet i en mose, eller det drejede sig om overfladetørv (lyng- og græstørv). *Klyne*, siger man if. provst Daugaard ca. 1830¹, *bestandig til Forskjel fra Tørv, dvs. Hedetørv. Man siger altid at kaste Klyne, men at grave Tørv; og taler man anderledes, da misforstaaes eller corrigeres man.* Mange samtidige og senere optegnere har gjort samme iagttagelse, jf. kort 1, hvor jeg har markeret alle de kilder til Jysk Ordbog, der viser, at *klyne* har fungeret som overbegreb for mosetørv (uanset om de er gravede eller æltede), *tørv* som overbegreb for overfladetørv (hvad enten det er græs- eller lyngtørv, og uanset hvad de bruges til).

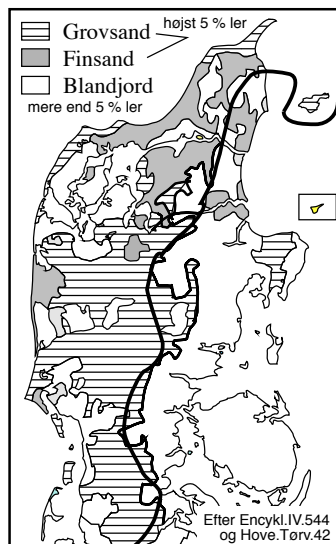
Hvorfor nu denne særgløse *klyne* i vestjysk, når de øvrige danske dialekter og rigssproget klarer sig med et enkelt overbegreb, nemlig det gammelnordiske ord *tørv*? Ole Højrup finder forklaringen i den daværende anvendelse af *tørv*: *I skriftsproget betyder tørv som bekendt mosetørv eller "klyne", som man siger i Vestjylland. Dette hænger sammen med, at udenfor de tidligere hedeegne er mosetørv den eneste slags tørv, som i nyere tid har haft nogen videre anvendelse, medens man i Vestjylland foruden mosetørv har overfladetørv, der bliver, eller i alt fald blev, skåret på såvel lyng- som græsbund.*² Overfladetørv synes oven i købet at have været den

¹ Indberetning til Molb. PSkC ms. 312.0 (kopi).

² HundredeAar.86.

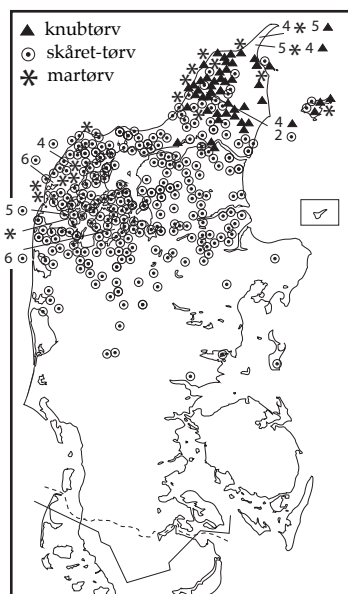

Kort 1.

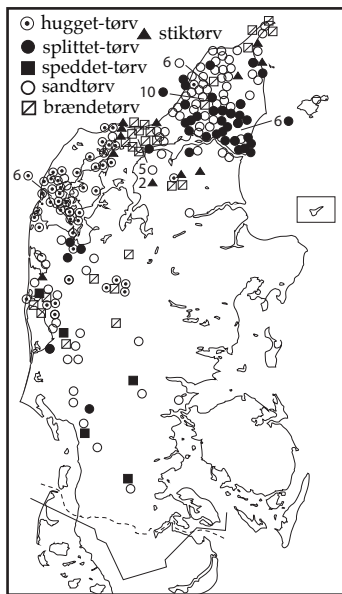

Vest- og nordfor den fede streg er der
skåret lyng- og græstørv i større mængde

Kort 2.

Kort 3.

Kort 4.

absolut dominerende tørvetype herude helt op imod 1900: *For øvrigt kommer man ved Arkivundersøgelser til det overraskende Resultat, at hele Sognet (Ovtrup ved Varde) i en tidligere Periode overhovedet ikke benyttede Mosetørv, de saakaldte Klyne, men udelukkende benyttede Lyng- og Hedetørv som Brændsel ... for en god Menneskealder siden udgjorde Hedetørvne det meste af Brændselet.*³

Klyne er formentlig en tørvebetegnelse, der er kommet relativt sent i brug – så vidt ses i takt med at gravningen af mosetørv blev mere udbredt i Vestjylland⁴ – begge dele øjensynligt fra slutningen af 1600-tallet, inspireret sydfra. Årsagen var det stedse stigende behov for godt brændsel – et sent kapitel af en tusindårig udvikling, det lønner sig at dvæle lidt ved.

2. Det dyrebare brændsel

Den jægerbefolkning, som kort efter sidste istid bredte sig her nordpå, brugte skovenes træ til stegning og opvarmning, og det blev man ved med, efter at man gradvis (i tiden 4000-2000 f.kr.) gik over til agerbrug; men så fik man også hurtigt brug for træ til mange andre formål (bygninger, indhegninger, redskaber etc.). Der har fra starten overalt været umådelige mængder af træ til rådighed, men tiderne skifter, og en voksende bondebefolkning afbrændte og ryddede efterhånden stadig større arealer af skoven, tog mere og mere jord under plov, og navnlig anvendte man større og større åbne områder til græsning for husdyrholdet.⁵

I almindelighed genopstår skoven let, når afgræsningen ophører. Men anderledes på stærkt sandet jordbund, hvor det i første omgang er græs og forskellige slags dværgbuske, der tager over, og hvor dette hedelandskab holder sig, så længe afgræsningen (el. jævnlig indhøstning af bevoksningen) fortsætter. I Vestjylland synes hededannelsen allerede startet omkr. 2000 f.kr., og her bredte

³ HKK Krist. Ovtrup.5

⁴ Fund viser, at der i et vist omfang er blevet gravet mosetørv helt tilbage til jernalderen i dele af Vest- og Midtjylland (jf. Hove. Tørv.43-52), men nok kun til særlige formål – ligesom *Man* (i 1700-t.) *næsten ikke brugte Klyne ... som Brænde*, (men i miler) *brændte ... Kul af Tørvne til Egnens Smede* (som jo behøvede stærk hede på essen) (HKK Krist. ØHorne.54); tilsvarende fx FoK.1982.69.

⁵ PolDanm.I.109-112.

hedefladerne sig voldsomt (mange steder kombineret med sandflugt) helt frem til omkring 1800, hvor knap 60 % af Jylland lå hen som hede.⁶ Når hedevegetation visner og forrådnar, savnes en del af de organismer i sandgrunden, som på mere lerholdig jord fører til omrodning og formuldning af planteresterne (regnorme hhv. diverse mikroorganismer); i stedet dannes et overfladelag af surt (humusholdigt) mor, hvorfra nedsivende regnvand med tiden fjerner kalk, jern og andre næringsstoffer i det underliggende sand, som derved bliver stadig mere næringsfattigt, og endnu længere nede bidrager de nedsivende stoffer til dannelse af al. I vor sammenhæng er det overfladelaget, som er interessant, fordi det efterhånden vokser til en porøs tørvemasse, som ligger klart adskilt fra den underliggende sandjord, og som sammen med overfladebevoksningen af lyng, græs el. lign. brænder rimeligt godt i tørret tilstand.⁷

I takt med, at trævæksten forsvandt fra de vestjyske hedeegne, blev afskrællede lyngtørv (så morholdige som muligt) den almindeligste form for brændsel – ikke med samme brændværdi som træ, men velegnede til det åbne ildsted og senere i gårdenes bilæggerkakkellovne.⁸ Hedestrækningerne var hvermands eje, og her (fortrinsvis i fugtige sænkninger) kunne enhver med en spids spade – samt en god portion håndkraft – grave sådanne morholdige overfladetørv. Særligt gode og tykke lag af disse brændselstørv fandtes i moser og kær, dér som et overfladelag over den ”rigtige” lavmose (hvor tørvemassen ganske vist er langt bedre, men også vanskeligere at opspore og grave ud). Øboer (og for den sags skyld østjyder) havde ikke tilsvarende store arealer med lyng- og græstørv at ty til, jf. kort 2.

Østdanskernes vej ud af træmangelen var forlængst blevet en anden: gravning af rigtige mosetørv. Disse aflejringer af mor i iltfattigt bundvand af fortidige søer og vandløb havde langt fra en udstrækning, der stod mål med hedefladerne. Til gengæld kunne man i moserne støde på tørvelag op til 5-6 m dybe, og brændværdien af mosetørv er som allerede sagt betydeligt større end overfladetørvenes (fordi den

⁶ PolDanm.I.112; da.wikipedia.org/wiki/Hede; K. Dalsgaard: Hedens geologi og jordbund (www2.sns.dk/udgivelser/2001/87-7279-316-3/kap02.htm).

⁷ Encykl.XIII.417f.+483f.

⁸ Se starten af afsnit 5.

gamle plantemasse er blevet udsat for en kraftig sammenpresning i tidens løb). Gravning af mosetørv er imidlertid mere kompliceret: det bevoksede overlag skal fjernes (om man så vil anvende det som overfladetørv eller ej), og de tørv, der graves i mosen, skal efterhånden transporteres op fra en stadig dybere tørvegrav. Der fordres i reglen samarbejde af 2-3 mand med flere slags spader (el. lign.) til rådighed, men så kan der normalt også graves 1-2 m tørv op, inden grundvandet i mosen strømmer til og vanskeliggør videre gravning.

På baggrund af ovenstående bliver det forståeligt, at øboer og østjyder primært forbandt det hjemlige ord *tørv* med mosetørv, mens vestjyder lige så oplagt forbandt det med de tilvante overfladetørv – som jo også (i forskellige varianter) blev brugt til en masse andre formål (men herom siden!). Op i tiden (formentlig i 1600-tallet) var presset på brændselstørv imidlertid blevet så stort i Nord- og Vestjylland, at man også dér måtte begynde at grave mosetørv i større stil, og det var da naturligt at give denne ”ny” type (med andre egenskaber) sit eget navn: *klyne*. Et ord, som i slutningen af 1800-t. atter blev trængt tilbage af det fællesdanske *tørv*; for på det tidspunkt havde det enorme forbrug af overfladetørv, i forbindelse med hedernes opdyrkning, gjort også disse tørv til en mangelvare, og mosetørvene sejrede nu helt som brændselstørv også i Vestjylland.⁹ De mange mosetørv, man nu gravede herude, skulle i øvrigt også sælges til andre dele af landet, og det lod sig bedst gøre under den dér velkendte varebetegnelse *tørv*.¹⁰

3. Hvad betyder så *klyne*?

Som allerede antydnet er ordet *klyne* indlånt sydfra, fra vestligt nedertysk *kliin* – egentlig en sideform til det middelnedertyske (og hollandske)

⁹ Hove.Tørv.14f.: *Omkring 1850 var det årlige forbrug på en almindelig midtjysk gård 60-100 små læs (overfladetørv) ... hvert år måtte der skæres tørv af et område på mellem 1/4 til 1/2 ha land ... Omkring 1800 var lyngtørv stadig mest anvendt (som brændsel) i Jylland, men havde man muligheden for at grave mosetørv ... benyttede man samtidig dette udmærkede brændsel.*

¹⁰ HPHansen.Opt. (PSkC ms. 219): *Først da disse (mosetørv) blev en søgt handelsvare, gik betegnelsen klyne af brug, men rigtige tørv (hede- el. lyngtørv) gik også af brug, så der kun var én slags tørv i handelen.* – Så vidt ses af Jysk Ordbogs kilder, er betegnelsen *klyne* tidligst kommet under pres i Holstebro-Skiveegnen: flere af egnens kilder fra omkr. 1900 kalder mosetørvene *skårtørv* (indlånt nordfra), men husker, at de tidligere blev kaldt *klyne*

kluu(we)n (= klump, klynge, nøgle, etc.)¹¹, men i nordvestligt nedertysk også med udvikling af særbetydningen ”mosetørv”.¹²

Danskernes lån af nedertyske ord har været massivt middelalderen igennem. Også det nedertyske *kliin* har vi formentlig indlånt, før det blev aktuelt som en vestjysk særbetegnelse for mosetørv. Som kort 1 også viser, har Jysk Ordbog en række kilder i Nord- og Østjylland, som kender ordet *klyne* i betydninger, der ligger den nedertyske grundbetydning ”klump etc.” nær – nemlig ”uformelig, klodset ting”, ”tyk, klodset person”. Udbredelsen af disse betydninger rækker ikke ind over det vestjyske *klyne*-område, men ligger nærmest som et randområde hertil. Når man i dette randområde bruger *klyne* (el. lign.) om tørv (hvad enten det er om mose- eller lyngtørv), så er det formentlig i den nedertyske grundbetydning (om særligt store tørv, besværlige at bakse med, etc.).¹³

Meget tyder på, at man i dele af Jylland (og Fyn) allerede engang i middelalderen har indlånt det nedertyske ord *kliin* – og da i ordets grundbetydning. I den betydning har ordet muligvis også været gængs i det vestjyske *klyne*-område; men da en begyndende ændring af tørvegravningen herude – i 1600-1700-tallet – fordrede

¹¹ Lasch.II.592, Vries.EtymWb.333.

¹² Mensing.Wb.III.192: *Kliin ... Sonst nur in der besonderen Anwendung: "Torfsode", "Torf", und zwar nur in Westschleswig (Nordfriesland, Eiderstedt), Husum, Stapelholm ... wo es den im Moor gegrabenen oder gestrichenen Torf bezeichnet (vgl. dänisch klyne) im Gegensatz zu dem von der Heide abgestochenen, der Törf heisst. Ausserhalb des genannten Gebiets besteht der Unterschied in der Benennung nicht.* (stednavnsforkortelser er her erstattet af de fulde stednavne).

¹³ Schade.ca.1820: *Klyne bruges egentlig om Ting, som ere uformeligt og klodset dannede eller udmærker sig ved Størrelse og Klodsetvornhed, f.E. store Jordklumper paa en Ager ... en altfor stor Tørv, af hvad Slags den end er, kaldes en Klyne; ligeledes et Stykke klodset Haandværks-Redskab. Spotviis kalder man og et stort klodset dannet Menneske en Klyne; paa samme Maade bruges Ordet om Heste og Stude. – Om betegnelsen klynetørv, se afsnit 5. – Hjemlige afledninger til klyne i grundbetydningen er ordene klyni, klyner, klyning, næsten kun brugt som personbetegnelse (egentlig om en tyk, klodset person, men mange steder også med betydningsskred i retning af ”klummerhoved, fjols, sær stodder etc.”). Også disse ords udbredelsesområde ligger i forlængelse af, men uden for klyne-området på kort 1; *klyn(n)ing* kendes endog fra fynsk i betydningen ”stor, uformelig”, klodset ting” (jf. ØMO.).*

en særlig betegnelse for de ”nymodens” mosetørv, greb man til den allerede kendte glose *klyne* og gav den en ny, mere specifik betydning. Betydningsskredet er ikke voldsomt, for godt nok har en mosetørv mindre omfang end en overfladetørv, men den er til gengæld tykkere – og generelt mere massiv, ”klumpet”.

4. Skudtørv – og hvad det ellers kan hedde

Sammenholder man kort 1 og 2, ses det, at også jyder i et stort område nord og vest for *klyne*-området har haft overfladetørv til rådighed. Når de ”nymodens” mosetørv åbenbart ikke fik navnet *klyne* dér, hvad kaldte man dem så – i modsætning til overfladetørvene? Man greb til sammensætninger med den gamle fællesbetegnelse *tørv* som efterled. I den nordlige del af Vendsyssel fæstede glosen *knubtørv* sig, men ellers hed det *skudtørv* – for nu at anvende den skrivemåde, der har sejret i nyere tid. Se kort 3.

Forleddet i *knubtørv* signalerer formentlig (ligesom *klyne*) tørvens massive karakter (sammenlignet med overfladetørv); fra flere jyske dialekter kendes *knub* nemlig i betydningen ”trærod, klods, blok” etc. (især optegnet i sammensætningen *huggeknub* = huggeblok), med ældre udtaler som *knov*’, *knåb*’, *knåf* (men i yngre dialekt *knop*, *knåp* i tilslutning til det rigssprogskendte *knop*); den egn, hvor *huggeknub* har holdt sig bedst (helt op til nutiden), er just det nord- og østvendsysselske område på kort 2.¹⁴ Ordet er utvivlsomt gammelnordisk.¹⁵

Hvad angår *skudtørv*, har Torsten Balle argumenteret overbevisende for, at det i Thy oprindeligt har heddet *skåret-tørv*, og at udtalen *skø”tør(ə)* skyldes en speciel reduktion af sammensætningen.¹⁶ *Skåret-tørv* er en umiddelbart forståelig betegnelse: den sigter på, at de pågældende tørv ikke (sådan som overfladetørv) *graves* i hede eller kær blot med en passende spade, men at den *skæres* fri (nede i en

¹⁴ www.jyskordbog.dk, artiklen *hugge-knub*

¹⁵ ODS.X.886.

¹⁶ SprKult.XXV.41-44. Torsten Balles fremstilling (som også dækker flere andre sammensætninger ndf.) danner grundlag for afsnit 8 i denne artikel.

tørvegrav, og med særlige redskaber¹⁷) – hvad enten det så sker tørv for tørv, eller man skærer en hel ”bænk” fri på én gang og først splitter den op i enkelttørv på pladsen, hvor tørvten lægges ud til tørring.

Op gennem 1700-tallet førte det stigende forbrug af mosetørv næsten overalt i landet til mishandling af moserne. Det ene tørvehul blev gravet efter det andet og gravet netop så dybt ned, man i øjeblikket behøvede; *der blev afstukket en Firkant i Mosen, saa stor som en Karl og en Pige kunde tage op en Dag ... Pigen lagde dem ud paa Læggepladsen ... det var saadan at der kunde skæres ca. 4000 Skudtørv ... næste Dag kunde de ikke komme i denne Grav, fordi den var vandfyldt*¹⁸, hvorfor det var nemmere at grave et nyt tørvehul ved siden af, osv. *Moserne ere her (syd for Viborg, op mod 1800) mange, baade store og smaae; men næsten alle ved slet Behandling fordærvede.*¹⁹ Alt for meget god tørvemasse blev liggende utilgængelig, indtil man (tidligst på Øerne) lærte – efter hollandsk mønster – at dræne moserne (vha. grøfter) og anvende en resterende del af grundvandet til æltning af tørvemassen, enten nede i bunden af *tørvepytten* (som graven så blev kaldt), eller efter at tørvemassen var skovlet op på kanten af graven. *Æltetørv* blev i løbet af 1800-tallet et profitabelt – og efterhånden industrialiseret – foretagende, som først ophørte i 1900-tallets start, da kul fra Tyskland og England var kommet ned i en konkurrencedygtig pris.²⁰ Det må være i mødet med denne ny konkurrent, at yngre kilder i Vendsyssel og Midtvestjylland har udmøntet kvalitetsbetegnelsen *kultørv* for særlig sorte, faste og langtidsbrændbare mosetørv.

Inden jeg forlader mosetørvene, skal lige nævnes en type med høj brændværdi, men begrænset udbredelse. Det drejer sig om de såkaldte *martørv* fra moser, der et årtusind tilbage eller mere var blevet dækket af tykke lag flyvesand, men som havet så op i vor tid igen fri-lagde i klitområder (eller som man selv gravede frem) i det nordlige Vendsyssel og i Thy (se atter kort 3); deraf navnet: *mar-* < gammeldansk

¹⁷ Det ville fuldstændig sprænge rammerne for denne artikel, hvis jeg også skulle komme ind på tørveredskaber og forarbejdningen af tørv i øvrigt. Et par redskaber er vist i fig. B, men læs selv om de mange typer i Hove.Tørv.41-157.

¹⁸ PSkC, spørgelistebesvarelse fra nordøst-Himmerland, top. 1487.

¹⁹ NBlich.VP.33; læs videre i Hove.Tørv.15.

²⁰ Hove.Tørv.17+37.

mær (= hav; ganske som i *marsvin*²¹). Sammenpresningen gennem lange tidsrum har efter sigende givet dem en struktur og brændværdi noget i retning af den, man finder hos de (op imod 60 mio. år gamle) *brunkul*, der senere (i første halvdel af 1900-tallet) blev udnyttet industrielt som et hjemligt surrogat for stenkul.²²

5. Som skabt til arne og bilægger

Når man i Nord- og Vestjylland helt op mod 1900 holdt fast ved overfladetørv som dagligt brændsel, hang det ikke kun sammen med, at disse tørv var billige og relativt lettilgængelige, men også at man var vant til dem som brændsel. De passede godt til de gamle åbne ildsteder (før komfurets tid), hvor maden blev tilberedt i pletter eller pander stående på en trefod eller i kar, der hang ned i kæde eller kedelske fra hvælvingen i den åbne skorsten (se fig. A). Her var en vedholdende moderat opvarmning vigtigere end høj temperatur. *Klyne ... ansaas ikke for praktiske paa Datidens Ildsteder; man gav dem Skyld for, at de vilde svide Maden; derfor brugtes de mest i Bi-*

Fig. A. Ved Arnestedet. En hedetørv splittes op til brændsel. (Friis.VN.48).

²¹ ODS.XIII.976, hvor der jævnføres med tysk *Meer* (som kan have givet stødet til et dansk oversættelseslån).

²² Det må være sådanne martørv, der optræder allerede i 1638 i en præsteindberetning fra Hardsyssel (PSPed.Hingh.87): *Udi fjorden om Sommeren, naar det er Ebbe, kan graves under Sanden nogle Klyner ... hvilke (pga. deres svovlindhold) kan opbrænde Jern, Kedelkobber og Messing. Røgen af samme Klyne gør Mennesker trangbrystet* (så de var ikke til køkkenbrug). – Om brunkul se fx da.wikipedia.org/wiki/Brunkul; og om den vigtige brunkulsdrift i Danmark omkr. 2. verdenskrig se fx www.brunkulmuseum.dk

læggerovne.²³ Og selv dér havde overfladetørvene en fordel: *deres Varmeevne var ikke stor i Forhold til deres Størrelse og Vægt, men de ... brændte langsomt, og den store Mængde Aske, der ... blev liggende Natten over i Ovn*, var ligsom en *Reserve af Varme, der holdt Stuen lun Natten over*²⁴, så man ikke en vintermorgen skulle op til et iskoldt hus.

Men selvfølgelig gik folk efter de overfladetørv, der havde bedst brændværdi – og det vil sige dem, der havde det tykkeste og mest sorte morlag under bevoksningen (i reglen lyng eller klitplanter) – kort sagt den slags, man ude i det vestjyske under ét kaldte *mørtørv* (i modsætning til *sandtørv*²⁵). Tørvemasse af denne art blev om muligt skåret ud i firkanter (som jo var lettest at stable på ildstedet, i bilæggeren – eller i den store bageovn). Det skete ved, at man først vha. et redskab med lige skær stak bredden af for en række tørv, evt. også delte striben op i enkelttørv, hvorefter striben el. de enkelte tørv blev lempet op vha. en spade med rundt skær – og buet skaft, så den gravende bedre kunne lægge kraft i en næsten vandret skæring. Se fig. B.

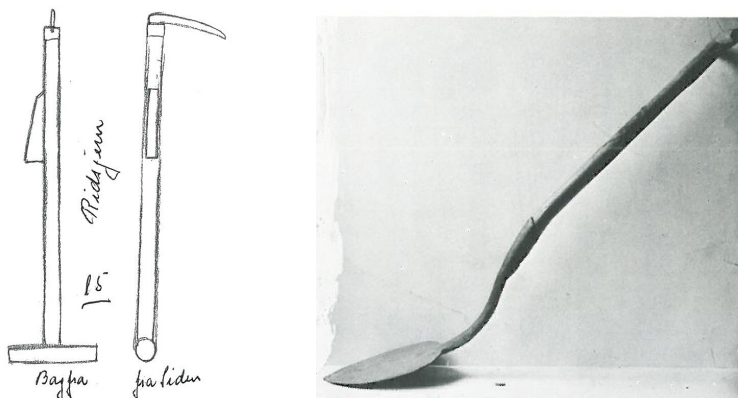

Fig. B. Eksempler på tørveredskaber. Til venstre et ridsejern (spl.besvarelse BD, Nørvang herred). Til højre en typisk hedetørvspade (Hove.Tørv.71).

²³ LSJespers.SS.177f.

²⁴ AarbViborg.1930.97.

²⁵ Ikke at forveksle med de vendsysselske *sandtørv*, jeg kommer til om et øjeblik – og som faktisk brænder udmærket.

Flere lokale navne på sådanne brændselstørv afspejler den indledende afstikning af tørvten eller tørvestriben (jf. kort 4): *hugget-tørv* i Nordvestjylland og egnen lige sydfor (med udtaler som *hoqəntör*(')ə, *how"törə*, undertiden mistolket **hov-tørv*); *stiktørv* i Hanherrederne; *splittet-tørv* (med udtalen *splettör*(')ə) i det sydlige Vendsyssel; *speddet-tørv* sporadisk i det sydvestlige og sydlige Jylland (i °Vodder udtalt *sper*(')tör'ə). Verberne *hugge*, *stikke*, *splitte* og *spedde* betegner alle den hurtige, retningsfaste redskabsbrug, i modsætning til den efterfølgende *graven*, hvor spaden vrikkes skråt ned (gerne fra forskellige retninger), så den enkelte tørv ender med at blive lidt tykkere på midten end ved kanterne. De tre første verber er jo velkendte fra rigssproget, *splitte* (= spalte, kløve) dog ret forældet; *spedde* (med udtalerne (')*spe*(')*r*) i Sønderjylland, *speð* eller *sper*(') i Vestjylland), synes lånt fra nedertysk *späten* (= bruge spade, grave); i de vest- og sønderjyske dialekter bruges ordet mest om løsskæringen af mosetørv bagtil (ind mod tørvevæggen, vha. spade el. specialredskab), men analogt hermed kunne man altså også sige, at hedetørv blev *speddet med 2-3 Hug paa Siden og 2 Hug for Enden*, og (så) *med et Par Stød, "Fok", løsnet og vendt*.²⁶

Betegnelsen *splittet-tørv* optræder fortrinsvis i 1600–1700-talskilder; i nyere tid hedder det som i resten af Vendsyssel *sandtørv* (fordi de graves på sandholdig jord, i modsætning til knubtørvne); og i Hanherrederne (samt sporadisk i Vestjylland) hedder de (med henblik på deres anvendelse) *brændetørv*. Se igen kort 4. At typen var skattede brændselstørv, fremgår af talrige kilder: *Hovtørv ... der var vel ikke så megen brændværdi i dem, men de kunne holde på ilden og varmen. I den åbne skorstens tid satte man dem rundt om trefoden* (hvor gryden blev anbragt), *eller man kunne lægge en tørv på ilden for at holde på gløderne til næste gang*.²⁷

Ude i de vestjyske lyngheder er det noget af et slid at skære tørv ud i regulære firkanter; bevoksningen af lyng mv. er ret så sej at hugge sig igennem. Så her synes man at have accepteret brændtørv af den mere eller mindre ovale facon, man får, når man bare graver ned

²⁶ IDD. Fællesjysk samling, hhv. PSkC ms. 31.3 (begge dele Sydvestjylland, top. 2581).

²⁷ Graugaard.Thyholm.II,31.

omkring dem fra flere sider med en almindelig tørvespade. Afspejlende såvel gravsted som bevoksning har sådanne brændetørv fået navnet *hedetørv*, i Nordvestjylland mv. dog oftere *fladtørv* (med udtaler som *fla"ttør'ə, flaj"tərə*). *De var ikke sjældent ... afringe Beskaffenhed, naar ... de kun bestaae af en sandig Jordskorpe, bevoxet med Lyng og Mos. Imidlertid bruges de dog paa Ildstedet til at sætte omkring de glødede Mosetørv, for ... at holde sammen paa Ildingen.*²⁸ Betegnelserne hede- og fladtørv kan også dække lyngtørv brugt til andre formål, men så vil tørvene ofte have mere specifikke navne (hvorom i næste afsnit).

I Nordthy kaldes firkantede brændselstørv (fortrinsvis bevokset med græs el. klitvækster) for *klynetørv* – med et forled, som naturligvis ikke er det vestjyske *klyne* (som jo er navnet for mosetørv), men den ældre betydning af *klyne* omtalt i afsnit 3 (om store klumpede ting, inkl. tørv). Eller man kan, især når tørvene er skåret af overfladelaget i en mose, sige *sadde* (med lån af et ord fra afsnit 6), og det gælder øjensynligt også i Salling og i Horsens-egnen.

Endelig bruges i Sønderjylland (inkl. naboejne mod nord, men fraset den allerøstligste del) betegnelsen *flave* om en firkantet brændselstørv (hvad enten den er bevokset med lyng eller gravet som overtørv i en mose). Den var god til at holde på ilden: *Naar Nadveren var kogt, saa tog man en "Flav" ... Der lagde man Ilden ovenpaa, saa to Flaver, og det hele dækkedes godt til med Aske, saa var der sikker Ild om Morgen.* Ordet er tydeligvis beslægtet med nedertysk (plur.) *flachen, flaggen* (= hedetørv), men i dette tilfælde er det nok dansk, der har været långivende. Det hjemlige ord *flage* (jf. vestnordisk *flaki*) synes at have haft en variant (jf. vestnordisk *flagi*), som sagtens kan være baggrunden for sønderjysk *flaw* (if. Kort.113). Udbredelsen af *hedetørv, fladtørv, klynetørv* og *flave* er vist på kort 5.

6. Dæktørv og digetørv

Det sønderjyske *flave* ses sporadisk også anvendt om betydeligt større, men stadig firkantet skårne overfladetørv – ikke beregnet på afbrænding, men som overdækning (mod vind og vejr) af rygningen på hustage. I det nordlige Sydvestjylland er det endda i en lignende funktion, ordet *flave* har været mest brugt; nemlig om en tørveflage

²⁸ Schade.Mors.329.

på op over 1 m's længde, til dække af hjald (et simpelt loft af lægter, i nyere tid mest brugt i udhuse) eller til dække af miler, hvori man brændte tørv til kul (jf. note 4), eller hvori der brændtes pottetøj.²⁹

En sådan stor firkantet dæktørv hedder ellers i Syd- og Sønderjylland samt det meste af Vestjylland en *sadde*. Også dette ord har vi vist sydfra, men da indlånt tidligt i middelalderen³⁰ – og if. ODS. dels fra nedertysk, dels fra frisk, som forklaring på de ret forskellige udtaler af ordet i (groft sagt) Vest- og Sydøstjylland over for Sydvest- og Sønderjylland (jf. kort 6).³¹ Når ordet (modsat *flave*, kort 5) har bredt sig også til de østligste dele af Syd- og Sønderjylland, skyldes det formentlig, at det er blevet overbegreb for græsbevoksede overfladetørv som sådan – modsat de lyngbevoksede, som man jo med et andet overbegreb kan kalde *hedetørv* (jf. forrige afsnit). Sadder blev først og fremmest brugt på tagrygge, men desuden til diger (dvs. indhegninger), afstivning af brøndsider mv. (i mangel af risfletning, hhv. sten). Sadder er sågar blevet lagt ud i klitområder til bekæmpelse af sandflugt eller brugt som ”træk” (jf. afsnit 6).³² Og i Nordthy er ordet skredet til også at dække brændselstørv (jf. afsnit 5).³³

Både anvendelsen på tagryg og til diger har forståeligt nok givet anledning til særnævne. Rygningstørv kaldes således i hele Nørrejylland for *møntørv* (med udtalevarianterne *mø-n-*, *mæ-n-*, *mæn-*, *man-* og *må-ntørv*, alt sammen i tilslutning til betegnelsen *møn(ning)*

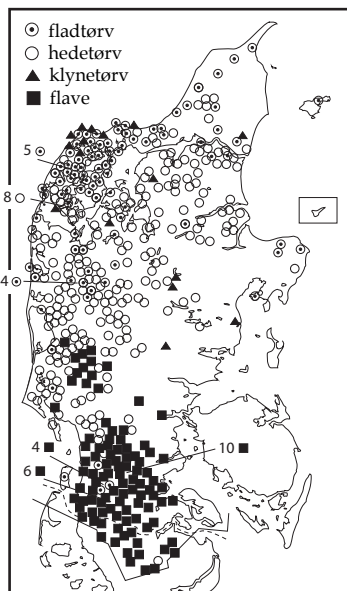
²⁹ Klinting.VS.42.

³⁰ Kort.103 note 1: *sad* (*græstørv*) ... *behandles* (dvs. opfører sig lydligt) *fuldstændig som de ægte nordiske ord på -dd-*.

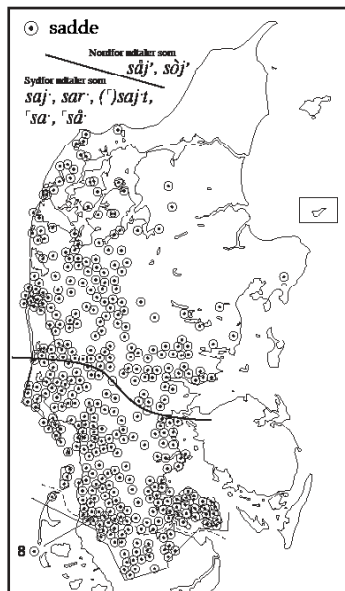
³¹ De vestjyske former må (pga. stødet) gå tilbage til en gammel énstavelsesform, svarende til frisk *saed* etc.; de sønderjyske former (uden stød, og hvor muligt med tonal accent 2) forudsætter en gammel tostavelsesform, svarende til middelnedertysk *sode*. Jf. i øvrigt ODS.XVIII.369.

³² AarbSkive.1940.34 (A. Fuglsang om Ginding herred 1806, referat af indberetning til Sandflugtskommissionen, mv. – *I* er her omsat til: *een*): *Og endelig havde Estvad Sognefolk Hyre een Dag i Møllesanden (efter sandflugt) ... med at beklæde 11.000 Kv.-Al. (= ca. 4300 m²) med Lyng ... Der tilkøres een Dag med hver Vogn fra 5-10 Læs Sadder.* – AarbViborg.1942.77: ”Sæjer” (!) *nedtrædes og siden blandes i Gjødningen.*

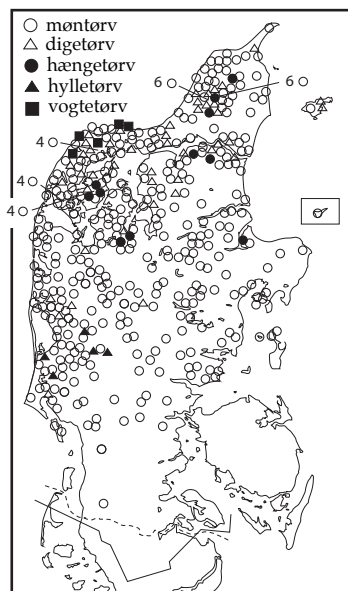
³³ ^oTorsted: *søj* = *overfladetørv, skrællet af en moses overftade med græsset på. Så kan de brænde og er da det samme som klynetørv (i Nordthy) eller hugtørv (i Sydthy) eller huggentørv ... på Mors ... De kan dog også være skåret af engoverflade eller mark. Så kan de ikke brænde og er da det samme som digetørv, vogtetørv og lign. (se ndf.)*

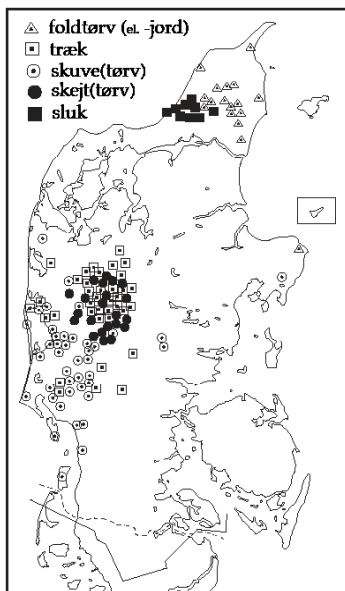
Kort 5.

Kort 6.

Kort 7.

Kort 8.

= tagryg). Det skal være tørv med en strid græsvækst, så de trods deres længde på op til 2 m kan holde sammen under transporten, og der skal også lige være lidt sand fra underlaget med, for *paa Husryggen ligger de med æ svaer (= grønsværen) nedad, og Sandet er for Vægtens Skyld da Nordvestvinden ellers river Tørvene op*.³⁴ Mange kilder beretter, hvordan møntørvene graves i facon (med et omkreds som rombe, trapez el. trekant), så de kan lægges tværs over tagryggen med kanterne ind over hinanden og dermed tætnes optimalt, uden at selve ryggen bliver bulet. *Planterne (på den nedadvendte grønsvær) skulde helst vedblive at gro, saa at Tørvene kunde gro sammen, hvorved Mønningen blev mere holdbar*.³⁵

Når tætheden i oplysninger om møntørv tynder ud i Midt- og Sydøstjylland (se kort 7), skyldes det, at mønning med tørv hér konkurrerede med brugen af tagryttere (korte stykker egetræ, naglet sammen i vinkel over tagryggen, hen over et smalt dæklag af fx småhalm eller tang). Den lettere adgang til træ (og måske lidt bedre økonomi) her østpå tillod mange at bruge sådanne *poldtræer* eller *kragetræer*, i hvert fald på gårdens beboelseslænge.

I det meste af Nord- og Vestjylland kendes funktionsbetegnelsen *digetørv* om lange græstørv brugt til markskel etc.: *'dij'tørø graves langs pladsen, hvor diget skulde være; der opførtes to mure af digetørv, og der fyldtes op mellem dem med sand og lign*.³⁶ Betegnelsen anvendes undertiden, selv når tørvene blev brugt som dæktørv (over kornstakke, kartoffelkuler etc.).³⁷ Men mere lokalt har dæktørv haft særnævne som *hængetørv* (i Nordøstjylland, på Mors og i Skive-egnen), *hylletørv* (i Sydvestjylland), *vogtetørv* (i Nordthy); forleddene refererer selvsagt til placeringen og funktionen af disse tørv. Udbredelsen af de fire tørvebetegnelser ses på kort 7.

³⁴ PSkC Spl. BD 31, top. 2542.

³⁵ Raunkj.VH.31.

³⁶ Han (AEsp.Opt.).

³⁷ fx Schade.152: *Mønning-Tørre (= møntørv) ... kaldes Hæng-Tørre ... naar de bruges til at tildække Stakke og andet med. – Eller digetørv bruges ligesom træ i næste afsnit, jf. Kvolsgaard.L.5: for at lune er der tit (om vinteren) sat digetørv som, jeg vil sige, halvanden alen op (ad husmurens yderside), der ovenfor er der så plads til kathuller eller vinduer (sml. fig. C).*

Fig. C. Lille vestjysk hus med "træk". (FolkKult.140).

7. Mødding- og træktørv

I flere sandede egne af Jylland har man fra gammel tid opspædet markmøddingen med tynde, morfattede græs- eller lyngtørv.³⁸ Store læs af græs- el. lyngtørv blev skrællet af heden og kørt hjem til gårdens mødding, i tidligere århundreder ud til markmøddinger nær de agre, der trængte til gødning. Møddingen blev bygget op med et lag tørv i bunden, smuldret så godt muligt, derpå et lag gødning fra dyrene, så et lag smuldret tørv, og sådan fortsatte man, til gødningen skulle køres ud og spredes; normalt strøede man også tørvestykker i den fold (hjemme i gården eller ude på overdrevet), hvor dyrene blev drevet ind for natten, så man siden også kunne skovle på møddingen, hvad de spildte dér.

I tilknytning til ordet *fold* er blandtørvene i Vendsyssel blevet kaldt *foldtørv* (el. *foldjord*), medens de i Vestjylland hed *træk* (vel fra først af navn på blandgødningen, idet gammelnordisk *threk*

³⁸ Bjarne Stoklund: Hakkemøg, foldtørv og træk, i Norveg. XXIX.51-68. Denne gødningsmåde menes at afspejle en gammel tvedeling af landsbyjorden i alsædjord og græsningsareal.

betyder "lort, skidt" og modsvarer tysk *Dreck*³⁹). Inde på de åbne hedestrækninger stod datidens lerklinede vægge sig bedre mod vintervejret med en sådan skal af tørv udenpå; og man slap samtidig for den værste træk og kulde. *Når gårdene var klædt i vinterdragt, lignede de egentlig store tørvestakke.*⁴⁰ Om foråret var disse tørv blevet godt opløste af vinterens nedbør og egnede sig desto bedre som blandtørv i møddingen. Det er om den beskyttende skal uden på husvægge, at ordet *træk* holdt sig længst (helt ind i 1900-t.). Udbredelsen af betegnelserne *foldtørv* og *træk* fremgår af kort 8.

Samme type af tynde, runde, morfattige tørv, uden nogen som helst brændværdi, finder vi længere sydpå i Vestjylland anvendt som strøelse i svinestalde til opslugning af ajle (før ajlebeholderens tid); bagefter blev de naturligvis kastet på møddingen. Sådanne gødningstørv blev kaldt *skuver* eller *skuvetørv* (evt. *skow"tør*) i Sydvestjylland, men *skejttørv* (udtalt *skøj"tør*) på Herning-kanten. I hvert fald *skuver* blev også i en vis udstrækning brugt som rygningstørv og dæktørv, men da skåret i større flager. Ordet *skuve* synes af gammelnordisk herkomst⁴¹ og er måske en hjemlig glose, der har holdt stand mod det indlånte *sadde* (så længe det blot drejede sig om lyngbeklædte tørv). Forleddet i *skejttørv* er derimod formentlig indlånt fra nedertysk *schiet* (= lort, gødning; altså synonym til det ovennævnte højtyske *Dreck*⁴²).

Endelig træffes i det sydvestlige Vendsyssel en særglose for den (hér græsbevoksede) tørv, der blandes i møddingen: *sluk* (eller på grundlag af Lyngby.Opt. måske: *slukke*). Et par af kilderne kender også *sluk* brugt som dige- eller dæktørv, men ingen af de nævnte funktioner giver en sikker nøgle til identifikation af ordet.⁴³ Også udbredelsen af betegnelserne *skejttørv*, *skuver* og *sluk* er vist på kort 8.

³⁹ ODS.XXIV.783. Ofte har folk dog søgt det sære ords mening i, at tørvemassen *trækker* ajlen til sig, eller at tørvene opstablet langs muren hindrer *træk* indenfor.

⁴⁰ Kaae.Lem.177.

⁴¹ ODS.XIX.1082.

⁴² Mensing.Wb.IV.337f.

⁴³ Det bedste bud indtil videre er, at *sluk* (udtalt *slok*) betegner møddingens ajle (og måske dyregødning i det hele taget). Det kunne da være beslægtet med det *slok* (= tyndt lag væde), som Ross.NO.710 har fra Østerdalen, måske også med vestnordisk *slokr* (= savl fra dyr), jf. Cleasby&Vigfusson.569.

8. Når sammensætninger bliver til simple ord

Kært barn har mange navne – især når det også er en livsnødvendighed, som tørv er det! Kilderne lader os ikke i tvivl om, at der herskede virkelig energikrise op gennem 1600-, 1700 og 1800-t. – i hvert fald for jævne folk på landet. Jamren over forsyning og priser fylder allerede godt op i indberetninger om præsters og degnes økonomiske forhold ca. 1690⁴⁴, og landsbyvedtægter fra det følgende halvandet århundrede søger at bøde på den rovdrift, alle former for tørv var udsat for.⁴⁵

Så man har snakket meget om tørv, mand og mand imellem! Og jo mere ord bruges, jo mere slides de ned. Lad mig derfor slutte denne artikel med illustration af, hvorledes hele seks sammensatte tørvebetegnelser i Nordvest- og Midtvestjylland er blevet udsat for kraftig lydlig reduktion. Det drejer sig om navnene *hugget-tørv*, *skåret-tørv*, *digetørv*, *fladtørv*, *skuve-tørv* og *skejt-tørv*.

Forleddene af disse sammensætninger hedder i denne del af landet som simpleksord: *hòq'an* el. lign. (= hugget), *skå'r* (= skåret), *di'q* (= dige), *flå'ð* (= flad), *sku(w)·/skow·* og formentlig *skæjt*. Efter de almindelige regler for jyske sammenætninger⁴⁶ skulle ordene da som forled hedde *hòqən-*, *skå'r-*, *di'q-*, *flå'ð-*, *sku(w)·/skow-* og *skæjt-*, medens efterleddet bevarer sin simpleksform. Men begge led er jo tydeligvis blevet udsat for ekstra reduktioner i de betragtede sammensætninger: i førsteleddet er evt. langvokal forkortet, og udlydskonsonanten er indgået i diftong eller evt. bortfaldet (> *hòw-*, *skå(r)-*, *dæj-*, *fla(ð)-*, *skow-*, *skæj(t)-*); andetleddet er blevet tryksvækket, med stødtab og evt. vokalsvækkelse til følge: *-tör'ə* > *-øtör(ə)*, *-øtər*. Torsten Balle har kaldt fænomenet ”fast sammensætning” (i modsætning til det normale ”løs sammensætning”).⁴⁷

Som ”faste sammensætninger” har de seks tørvebetegnelser fået omtrent samme struktur som tostavellesord, hvor 1. stavelse ender på -t (såsom *datter*, plur. *totter* etc.), hvilket synes at have udløst vestjysk stød som i andre sådanne tostavellesord: >

⁴⁴ DHWulff.Aalborg.

⁴⁵ Vider.I-IV.

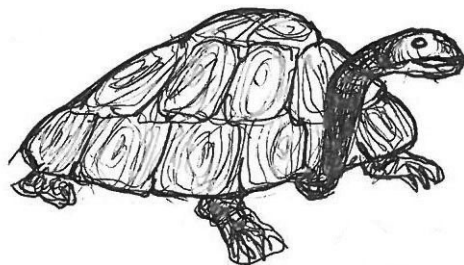
⁴⁶ Viggo Sørensen: Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger (<http://jysk.au.dk/publikationer/artikleromjyskdialekt>).

⁴⁷ AarbThisted.1976.18f.

*hòw"tər(ə), skå"tə(ə)r, dæj"tər(ə), fla"tər(ə), skow"tər(ə), skæj"tər(ə).*⁴⁸ Sammensætningerne lyder herefter (næsten) som om det var pluralisformer (af ikke-eksisterende enstavelsesord **hovt*, **skåt*, **dæjt*, **flat*, **skovt*, **skæjt*), og i betragtning af, at tørv normalt optræder en masse, kan *skejter* mv. faktisk godt tænkes opfattet som pluralisformer: *skå'ter ... Flt.* (dvs. pluralis) = *Skudtørv, det Brændsel, som næsten ene bruges i Salling ... Ent.* (= singularis) *bruges ikke.*⁴⁹

Litteratur:

I litteraturhenvisninger er anvendt forkortelserne fra www.jyskordbog.dk

⁴⁸ Jf. KRinggaard.VS.10, som (i °Give) har tilkomst af vestjysk stød ved sammen-trækninger som *'får"klə* (= forklæde), *al"gjə* (= åleger, ålejern).

⁴⁹ Anonym indberetning omkr. 1900 i Feilbergs seddelsamling (mhp. F.).

Torben Arboe:

Nyt dialektforum: Foreningen Thybomål

Der har i længere tid eksisteret flere sammenslutninger med interesse for dialekten i en bestemt egn, fx Vendsysselgildet, Æ Sønderjysk Forening og Alsingergildet. I 2012-2013 kom en ny forening til, der ligeledes har den lokale eller regionale dialekt i centrum: Foreningen Thybomål, eller *Æ Foening Fo Thybomool*, som den også gerne skriver sig, da den udsender alle meddelelser mv. på både rigsdansk og thybomål. Som det ses, har foreningen et velvalgt logo: en taleboble med konturen af Thy som indhold.

Foreningen har ifølge vedtægterne fire formål: a) at udbrede kendskabet til og interessen for thybomål, b) at styrke dialektens status og synlighed i lokalområdet, c) at udbrede dialektens brugsområder, d) at indsamle tidligere udgivelser på thybomål.

For at opnå dette arrangerer man møder med forskelligt indhold, herunder Thybomålets Dag hvert efterår, desuden besøg flere steder (fx digteren Hans Bakgaards hjemegn i Sydthy, herregården Egebaksande i Nordthy), altid med vægt på det lokale og især det lokale sprog. Desuden udgiver man et årsskrift og har hjemmesiden www.foreningenthymbomaal.dk, som løbende opdateres. Her kan man fx få oplyst, hvad ordene på informationsfolderens forside betyder.

Medlemskab: 100 kr. pr. år, 150 kr. for par, 60 kr. for studerende og unge under 20 år. Kan tegnes via mailadressen foreningenthymbomaal@gmail.com eller hjemmesiden.

Torben Arboe:

Udgivelse på cd af St. St. Blicher: E Bindstouw

Blicher-Selskabet har taget et godt initiativ ved at udgive en opførelse af *E Bindstouw* på cd, så man kan få glæde af stykket også via moderne medier. Det drejer sig om digitaliseret udgave af en indspilning på kassettebånd fra 1982, dengang udgivet af Blicheregnens Museumsforening i 200-året for Blichers fødsel. På cd-en, der blev udgivet i 2012, kan man dermed høre viserne og fortællingerne i *E Bindstouw* gengivet, sådan som de blev sunget og fortalt af "E Bindstouwfolk fra Thorning" i 1982.

Fig. 1. Forsiden (som er i farver) af kommentarhæftet til cd-udgivelsen.

Der medfølger et kommentarhæfte ved Blicher-Selskabets formand, operasanger Erik Harbo, med oplysninger om de to indspilninger og de deltagende personer, om Blicher og indholdet i de enkelte stykker i *E Bindstouw* (se fig. 1). Blichers tekst er ikke medtaget i hæftet; man henvises til internetadressen www.ADL.dk, dvs. *Arkiv for Dansk Litteratur*, hvor både teksten og en oversættelse deraf (ved Peter Skautrup) foreligger.

I kommentarhæftet omtaler en af deltagerne, Verner Vad, traditionen med opførelser af *E Bindstouw* (s. 10-11): første opførelse fandt sted i Thorning forsamlingshus 1932 på Blichers 150-års fødselsdag. Det var en opsætning, der viste sig holdbar i lang tid, og som var inspiration for de nye aktører, der tog over i 1970'erne.

Kommentarhæftet giver en indholdsfortegnelse for *E Bindstouw*, hvor der for hvert stykke er anført følgende oplysninger: fortæller og stykkets navn, tilblivelsesår (fra 1827 til 1842), indplacering af sproget (som vestjysk, østjysk eller blandet) og tidsforbrug på cd-en (se fig. 2).

Indhold			
Fortæller	Skrevet	Sproget	Tid
1. Indledning	1842	vestjy.	1:57
2. Kjæn Pæjster: Staeren sedder o Gowlen	1842	østjy.	4:20
3. Wollé Hannsen: E Skræpihg	1842	vestjy.	4:61
4. Visti: Øwli han wa sæ saa løste en Swenh	1842	østjy.	2:00
5. Pe Baahstrup: Jørren Maahswyen aa Pe Sow	1842	vestjy.	2:31
6. Kjæn Pæjster: Po trej Bien humper e Hælhæjst astej	1842	blandet	5:43
7. Jens Jensen: "De forunelest Oer i Jens Jensens Lyu, ætter hans æjn Beskryuels"	1827	østjy.	7:24
8. Mahs aa Vrahnum: Hudden A fik Hold o Kjesten	1832	østjy.	6:37
9. Wollé Vistisen: Swen Graah	1842	vestjy.	2:58
10. Den jenarmed Sældaot	1829	østjy.	6:54
11. Brøw eller Skryuls	1827	vestjy.	4:26
12. Rasmus Owstrup: Messingjens	1842	østjy.	12:33
13. Mads Uhr: E Staahkelsmand	1842	vestjy.	10:11
14. Mari Kiølvroe: Faawal Marri	1828	østjy.	5:30
Nr. 7 og nr. 10 er forkortet lidt i denne udgave			

Fig. 2. Indholdsoversigt for *E Bindstouw* på cd-en, kommentarhæftet s. 4.

Denne opdeling går tilbage til professor Skautrups udgivelse af *E Bindstouw* i 1942, i 100-året for førsteudgivelsen (jf. Blicher (1942):98)¹; dog har man ikke markeret, at nr. 10 og 11 foredrages af Wolle Vistisen ligesom nr. 9. En tilføjelse oplyser, at nr. 7 og 10 er lidt forkortet; dette gælder dog rettelig nr. 8 og 11. Dermed kommer i nr. 8 Mads af Vranums beskrivelse af, hvordan han ”fik Hold o Kjesten” (dvs. fik fat på sin kone, Kirsten), faktisk ikke med, men kun gengivelsen af ”Slaget ved København” (dvs. slaget på Rheden, 1801). I nr. 11 er tilsvarende udeladt Wolle Vistisens beskrivelser af to af de tre ”komedier” mv., han har overværet i København.

Efter indholdsoversigten gives et kort referat af Blichers liv og gerning (s. 5) samt en kort omtale af baggrunden for bindestuerne generelt og specielt den i Lysgård, som Blicher har brugt som ramme omkring værket (s. 6). Derpå følger korte og præcise referater og karakteristikker af indholdet i de 14 dele, *E Bindstouw* består af (s. 6-8).

Det er ganske forfriskende at høre Blichers fortællinger og viser fremført, når man gennem årene har været vant til kun at læse dem. Det giver en udmærket variation, når der skiftes mellem sang og fortælling: nr. 2, 4, 6, 8, 10 og 14 synges, de øvrige fortælles. Ud over de mellemliggende replikker og regibemærkninger hos Blicher høres på cd-en også ofte en velvillig småsnakken som reaktion på noget af det fortalte, hvilket bidrager til at gøre fremstillingen levende.

Temaer

Mange af *Ord & Sags* læsere kender sikkert *E Bindstouw* i forvejen; men for god ordens skyld vil jeg føje et par generelle betragtninger om værkets *temaer* til de enkeltheder, der nævnes i kommentarhæftet. Generelt kan om fortællingerne og viserne siges, at temaerne *krig* og *kærlighed* dominerer, i hvert fald i viserne, til dels også i fortællingerne. Således er temaet ulykkelig kærlighed i første og sidste vise, nr. 2 (*Støren sidder på gavlen*, om Karen og Eiler) og 14 (*Farvel Marie: Marie og Palle*); derimod er det lykkelig kærlighed i nr. 4 (*Øwli han var sig så en lystig svend*, om Else og Øwli, med omkvædet: ”så sødelig, så

¹ Også den nævnte oversættelse af teksterne på www.ADL.dk stammer herfra (s. 57-96).

blødelig"). I nr. 6 om *helhesten*, dvs. en dødsvarslenende spøgelseshest, kan temaet betegnes som lykkelig/ulykkelig/lykkelig kærlighed: Mogens danser med Mette Marie, falder (skin)død om, men vågner op, da han bliver klædt som lig, hvorefter der bliver bryllup i stedet for begravelse. Krig og ulykkelig kærlighed er temaet i nr. 8 og 10. I nr. 8, om slaget ved København: Jens, der er kæreste med Kirsten, bliver dræbt i det dramatisk beskrevne slag; Kirsten sørger, men lader sig senere af praktiske (økonomiske) grunde gifte med Jens' ven Mads.² I nr. 10, *Den enarmede soldat*, kommer Peder efter 11 år i krig mv. hjem netop den dag, da Sidsel, hans kæreste gennem mange år, holder bryllup med en anden; som krøbling får han dog ophold på gården og kan i det mindste bære Sidsels datter på den tilbageværende arm.

Blandt fortællingerne har nr. 3, *Pigen fra Skrå*, til dels kærlighed som tema: en herremands forsøg på at lokke pigen afvises, han ægter hende da "i tugt og ære" (jf. Blicher (1842):7); hans gifte bror dræber derimod en rival i en kirke og må flygte. Krig er temaet i nr. 7, *Det forunderligste år i Jens Jensens liv*, om 1813, i sidste del af napoleonskrigene: pral om bedrifter, krydret med morsomme elementære sprogforbistringer mellem fransk og jysk/dansk mv., den mest kendte: "Vive l'empereur" (= leve kejseren!) opfattet som "pibe med langt rør". Krig er ligeledes temaet i nr. 9 om *Swen Graah*, dvs. Svend Grathe, om stridighederne i gammel tid mellem tronfølgerne Svend, Knud og Valdemar. I nr. 12, om hesten *Messingjens* (den nok mest kendte historie i værket), er temaet til dels krig og lykkelig kærlighed: dragonen Rasmus Owstrup får på vejen hjem fra krigen med list bortført Helle fra en gård ved Åbenrå.

I tre af fortællingerne er temaerne dog ikke krig og kærlighed. Nr. 5, om *Jørgen Marsvin og Per So* (den med "min oldefars oldefar"), er i stedet en munter historie om en vittig og forslagen bonde over for en herremand, temaet er snarest: hersker vs. nar, hvor narren trods alt får fordel (en gård!) af sin frimodighed. I nr. 11, Wolle Vistisens *Brev eller Skrivelse*, er det en jydes fejltagelser i København, sproglige så vel som kulturelle, der muntert udstilles. I nr. 13, *Stakkelsmanden*, skildres derimod seriøse problemer, bl.a. forholdene hos rakkerne, taterne på heden: "i morgen skal der være jagt på vore folk" med

² Denne sidste afdeling er som nævnt ikke med på cd-en.

henblik på at få dem ”i Viborghus”, dvs. tugthuset (Blicher (1842):45). Her er dog kærlighed med som sidetema: Mads Uhr og Ane-Kirstine får hinanden ved rakkerens hjælp.³

Sproget

I kommentarhæftet betegnes sproget, dvs. dialekten, i de enkelte fortællinger som østjysk, vestjysk eller blandet (fig. 2 ovenfor). Denne opdeling er hovedsagelig foretaget ud fra placeringen af substantivernes bestemte artikel (kendeord): Er der ’efterhængt artikel’ som i rigsmål, betegnes sproget som østjysk, fx i nr. 2: *Staeren sedder o Gowlen* (= stæren sidder på gavlen). Er der derimod ’foranstillet artikel’ *e* eller *æ*, betegnes sproget som vestjysk, fx i nr. 3: *E Skræpihg* (= Skræ-pigen, eller Pigen fra Skræ), og nr. 13: *E Staahkelsmand* (= stakkelsmanden). Betegnelsen ’blandet’ bruges om sproget i den vise, hvor der findes både foransat og efterhængt artikel, nr. 6: her har første linje foransat artikel *e* *Hælhæjst* (= helhesten), mens det i vers 4 hedder *Hæjstens Bien* (= hestens ben).

Opdelingen inddrager dog også andre dialektale træk; den går fra Skautrup tilbage til Svend Åkjærs minutløse undersøgelse af sproget i *E Bindstouw* (Åkjær (1916)). Som Skautrup nævner, er Blicher ikke konsekvent i sin dialektgengivelse: ”Formerne er jyske nok, men de er blot ikke hos den enkelte fortæller hentet fra én bestemt egn” (Blicher 1942:10).⁴

På cd-en / båndoptagelsen i 1982 er gengivelsen af dialekten i *E Bindstouw* som helhed rigtig god. Indtalerne er vist mest vestjyske; i hvert fald er der flere eksempler på det såkaldte ’vestjyske stød’ (fx: *i aw”ten* = i aften, *sa”t* = satte, *gyw”tes* = giftes). Den vestjyske foransatte artikel bruges overalt, hvor Blicher har anført den, desuden ind imellem hos den ellers udprægede østjyde Rasmus Owstrup, fx *æ dætter* i stedet for *Dætteren* (= døtrene) hos Blicher. Også hos andre personer findes enkelte østjyske former erstattet af vestjyske, fx siges *dæ-r* i stedet for *die* (= der), *jæn’å tyww* i stedet for *jit aa tyww* (egentlig

³ Flere af personerne i *E Bindstouw* analyseres detaljeret i afsnittet ’Personskildringer’ i Bjerrum (m.fl.) (1962):30-79.

⁴ Senere er sproget og dialekterne i værket yderligere undersøgt i Bjerrum (m.fl.) (1962):80-156.

'et og tyve') hos Blicher. Men det er detaljer, som nok de færreste vil bemærke i farten. Det er en virkeligt godt indøvet og meget levende opførelse, "E Bindstouwfolk fra Thorning" leverer, og lyd gengivelsen på den digitaliserede udgave er af teknisk høj kvalitet.

Cd-en koster 50,- kr. og kan købes ved henvendelse til Blicher-Selskabet på hjemmesiden www.blicherselskabet.dk eller til formanden på mailadressen: erik.harbo@mail.dk

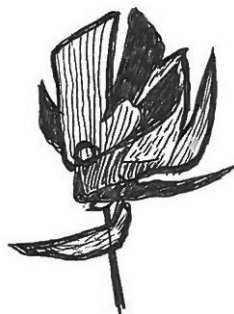
Litteratur

Bjerrum, Anders, Gordon Albøge og Kirsten Heiede (1962): *Studier over Blichers E Bindstouw*. København: G.E.C. Gads Forlag.

Blicher, St. St. (1842): *E Bindstouw, Fortællinger og Digte i jydsk Mundarter*. Randers: Trykt hos J.M. Elmenhoff.

Blicher, St. St. (1942): *E Bindstouw – med oversættelse og kommentar ved Peter Skautrup*. Aarhus/København: Universitetsforlaget / C.A. Reitzels Forlag.

Åkjær, Svend (1916): Undersøgelser af målet i E Bindstouw. *Danske Studier*. København: Gyldendalske Boghandel: 113-137.

Afprøv dit jysk!

Fra de tidligere årgange af Ord & Sag har vi hentet ord og citater frem. Kan du huske, hvad der stod?

1. Hvad bruges ordet *andenæb* også om? (a) en neglerod, (b) en tørvespade, (c) en tøjklemme?
2. Hvor bruger man navnet *Ma Piester* (= Maren Pedersdatter) om en fugl? (a) i Vendsyssel, (b) på Samsø, (c) på Fanø?
3. Hvilken forfatter har skrevet dette: *Hywl i Grob og Hamler i Gras det er en lied Kongkyren* (= hjul i grøft og Hamler i stykker, det er en slem kongekørsel)? (a) Jeppe Aakjær, (b) J.P. Jacobsen, (c) Jakob Knudsen?
4. "Fy!", sagt til børn, hedder i halvdelen af Jylland *ba-ba(p)!*, i den anden halvdel *ham-ham!* (el. lign.). Udtrykkene kan blandes til *bam-bam!* i et lillebitte midterområde. Hvor? (a) Odder-egnen, (b) Lemvig-egnen, (c) Viborg-egnen?
5. Hvad er en *vreden dreng*? (a) en uartig knægt, (b) et bundet neg, (c) en klejne?
6. I en del af Vestjylland har ordet *sne* udtalen *snø*, men hvor udtales det *snøj*? (a) på Djursland, (b) i en del af Himmerland, (c) i en del af Sønderjylland?
7. Hvad er en *kattesvat*? (a) en slat mælk, (b) en kattelem, (c) en kattelort?
8. Hvad betegner ordene *skyegrød*, *skywgrød*? (a) luftig grød, (b) fast grød, som næsten kan skæres i skiver, (c) høstgilde?
9. En lidt for pertentlig person kaldes *pimmerinimsk*. Hvor? (a) Thy, (b) Herning-egnen, (c) Samsø?
10. Hvad er en *skronnehors*? (a) en brunstig hoppe, (b) en art vadefugl, (c) en gyngestue?

Svar (med henvisning til, hvor man kan læse mere om ordene):

1. (a) O&S 2013.36. – 2. (a) O&S 1994.30. – 3. (b) O&S 1985.39. – 4. (a) O&S 2008.25. – 5. (c) O&S 1989.38. – 6. (b) O&S 1987.21. – 7. (c) O&S 2001.43. – 8. (c) O&S 1983.32 – 9. (b) O&S 1986.43. – 10. (b) O&S 2004.20+23.